

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Факультет історії, політології та національної безпеки
Кафедра всесвітньої історії

Анатолій Ткачук

ІСТОРІЯ КРАЇН АЗІЇ ТА АФРИКИ
СЕРЕДНІХ ВІКІВ ТА НОВОГО ЧАСУ
навчально - методичний посібник

для здобувачів першого рівня вищої освіти спеціальності 014 – Середня освіта
(Історія та громадянська освіта) освітньо-професійної програми «Середня
освіта. Історія та громадянська освіта»

Луцьк-2025

УДК 94(5) «04/16»(075)
ББК 63.3(5) 5р – 2 + 63.3(6) 5р – 2
І – 90

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Протокол № 7 від 19.03.2025 р.)*

Рецензент:

Пришляк Володимир Васильович, кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та археології Волинського національного
університету імені Лесі Українки.

Історія країн Азії та Африки середніх віків та нового часу. Навчально-методичний посібник для здобувачів першого рівня вищої освіти спеціальності 014 Середня освіта (Історія та громадянська освіта) освітньо-професійної програми «Середня освіта. Історія та громадянська освіта». Луцьк, 2025. 78 с.

Навчально-методичний посібник укладено для здобувачів першого рівня вищої освіти з освітнього компонента «Історія країн Азії та Африки середніх віків та нового часу» відповідно до навчального плану ОПП «Середня освіта. Історія та громадянська освіта» за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія та громадянська освіта). У виданні вміщено силабус освітнього компонента, теми та анотації лекцій, теми та плани семінарських занять, понятійний апарат, завдання для самостійної роботи, методичні рекомендації здобувачам для підготовки до семінарів та самостійної роботи, контрольні питання, перелік основних термінів і понять, основні джерела та література з освітнього компонента.

УДК 94(5) «04/16»(075)
ББК 63.3(5) 5р – 2 + 63.3(6) 5р – 2
І – 90

© Ткачук А. П.
© Волинський національний
університет імені Лесі Українки, 2025.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
СИЛАБУС НОРМАТИВНОГО ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТА	5
ПЕРЕЛІК ТЕМ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ	12
ПОЛІТИКА ОЦІНЮВАННЯ	13
ТЕМАТИКА ТА ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ	14
ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ, ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ	20
ПЕРЕЛІК КОНТРОЛЬНИХ ПИТАНЬ З ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТА	60
ПЕРЕЛІК ОСНОВНОЇ ТА ДОДАТКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ З ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТА	63
ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ	66

ПЕРЕДМОВА

«Історія країн Азії та Африки середніх віків та нового часу» належить до переліку нормативних освітніх компонентів і спрямована на з'ясування та аналіз головних економічних, політичних, соціальних, культурно-етнічних чинників еволюції державно-політичних структур афро-азійського регіону в середні віки та новий час. Передбачається ґрунтовний розгляд питань політичної, соціально-економічної еволюції та духовного розвитку народів і суспільств даного регіону. Значну увагу приділено проблемам екологічного, демографічного та психологічного чинників у розвитку основних цивілізаційних осередків окресленого регіону, ролі особи та видатних особистостей в цих процесах.

В ході опанування навчального матеріалу необхідно враховувати специфіку історичних процесів основних середньовічних цивілізацій (китайсько-конфуціанської, буддистсько-індуїстської, арабо-персько-тюрко-ісламської, «Великого Степу», «Чорної Африки»). Особлива увага приділяється вивченню нерозривного зв'язку історичного процесу з природно-кліматичними особливостями, враховуючи складні й суперечливі етно-релігійні процеси в конкретних регіонах, а також надзвичайно важливу роль особистості в історії східних країн. Цивілізації Сходу епохи середньовіччя та нового часу неповторні, і кожна з них має свої специфічні особливості історичного розвитку. Проте в пропонованому освітньому компоненті значна увага приділяється огляду загальних закономірностей, характерних для країн і держав Сходу. Йдеться про особливе домінування державних, общинних, колективних інтересів над індивідуальними; специфіку приватної власності на землю (в її європейському розумінні), тотальне одержавлення економічного життя; деспотичний характер влади, головним джерелом існування якої була рента-податок.

Тому предметом освітнього компонента є закономірності та особливості соціально-економічного, політичного й соціокультурного розвитку афро-азійського регіону в першу чергу в розрізі формування, еволюції й трансформації державно-політичних та соціальних структур.

СИЛАБУС НОРМАТИВНОГО ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТА

I. Опис освітнього компонента

Таблиця 1. (для денної форми здобуття освіти)

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, освітня програма, освітній рівень	Характеристика освітнього компонента
Денна форма здобуття освіти	Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка Спеціальність: 014.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта) Освітньо-професійна програма: Середня освіта. Історія та громадянська освіта.	Нормативний
Загальна кількість годин/кредитів: 120/4		Рік навчання: 3
		Семестр: 5
		Лекції: 30 год.
ІНДЗ: немає		Практичні (семінарські) заняття: 34 год.
		Самостійна робота: 48 год.
		Консультації: 8 год.
	Освітній рівень: бакалавр	Форма контролю: екзамен
Мова навчання		Українська

Таблиця 2. (для заочної форми здобуття освіти)

Заочна форма здобуття освіти	Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія та громадянська освіта) Освітньо-професійна програма: Середня освіта. Історія та громадянська освіта.	Нормативний
Загальна кількість годин/кредитів: 120/4		Рік навчання: 3
		Семестр: 5
		Лекції: 10 год.
ІНДЗ: немає		Практичні (семінарські) заняття: 10 год.
		Самостійна робота: 86 год.
	Консультації: 14 год.	

	Освітній ступінь: бакалавр	
		Форма контролю: екзамен
Мова навчання		Українська

II. Інформація про викладача

Ткачук Анатолій Петрович

Науковий ступінь кандидат історичних наук

Вчене звання доцент

Посада доцент кафедри всесвітньої історії

Контактна інформація: e-mail: Tkachuk.Anatoliy@vnu.edu.ua;
atkachuk.vnu@gmail.com

Дні занять (за електронним розкладом. <https://ps.vnu.edu.ua/cgi-bin/timetable.cgi?n=700>)

III. Опис освітнього компонента

1. Анотація курсу

«Історія країн Азії та Африки середніх віків та нового часу» належить до переліку нормативних освітніх компонентів і спрямована на з'ясування та аналіз головних економічних, політичних, соціальних, культурно-етнічних чинників еволюції державно-політичних структур афро-азійського регіону в середні віки та новий час. Передбачається ґрунтовний розгляд питань політичної, соціально-економічної еволюції та духовного розвитку народів даного регіону. Значну увагу приділено проблемам екологічного, демографічного та психологічного чинників у розвитку основних цивілізаційних осередків окресленого регіону, ролі особи та видатних особистостей в цих процесах.

Предметом освітнього компонента є закономірності та особливості соціально-економічного, політичного й соціокультурного розвитку афро-азійського регіону в першу чергу в розрізі формування, еволюції й трансформації державно-політичних та соціальних структур.

2. Пререквізити: Історія первісних спільнот та стародавніх цивілізацій Азії та Африки, Історія Античності, Давня та середньовічна історія України, Історія західноєвропейського середньовіччя.

Постреквізити: Сучасна історія країн Азії та Африки, Історія країн Центральної та Східної Європи середніх віків та нового часу, Історія країн Західної Європи та Америки нового часу, Людина в історії світової культури, Педагогічна практика, Курсова робота з історії та методики її навчання.

3. Мета і завдання освітнього компонента

Мета освітнього компонента полягає в тому, щоб сформувати в здобувачів освіти ґрунтовний комплекс знань про розвиток історичного процесу в афро-азійському регіоні в середні віки та новий час на основі

різнобічно аналізу його політичних, економічних, соціальних та етнокультурних складових.

Завдання освітнього компонента: розглянути теоретичні й методологічні основи виникнення та розвитку держав і державних утворень в афро-азійському регіоні за часів середньовіччя та нового часу; з'ясувати основні структурні відмінності традиційної середньовічної Східної та Західної цивілізацій; прослідкувати основні етапи політичної й соціально-економічної еволюції та духовного розвитку народів Азії та Африки зазначеного періоду; проаналізувати економічні, політичні, соціальні та культурно-етнічні аспекти державно-політичної організації азійських і африканських суспільств; охарактеризувати основні моделі ідеологічного та політико-правового устрою провідних держав Сходу на певних етапах його історичного розвитку за часів середньовіччя та нового часу; розглянути проблеми екологічного, демографічного та психологічного чинників у розвитку Східних цивілізацій; висвітлити особливості традицій, релігії та культури різних народів даного регіону в означену історичну епоху.

4. Результати навчання (Компетентності)

Засвоєння змісту освітнього компонента дозволить здобувачам освіти вирішувати основні задекларовані завдання, що полягає в тому, аби відповідати таким ключовим компетентностям:

Інтегральна компетентність

Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі у галузі середньої освіти, що передбачає застосування теоретичних знань і практичних умінь з наук предметної спеціальності, педагогіки, психології, теорії та методики навчання і характеризується комплексністю та умовами організації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти.

Загальні компетентності (ЗК)

ЗК1. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу, до застосування знань у практичних ситуаціях.

ЗК8. Здатність зберігати та примножувати моральну, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та значення у розвитку суспільства, техніки і технологій.

ЗК10. Здатність поважати різноманітність і мультикультурність суспільства, усвідомлювати необхідність рівних можливостей для всіх учасників освітнього процесу.

Фахові компетентності (ФК)

ФК1. Здатність перенесення системи наукових знань у професійну діяльність та в площину навчального предмету.

ФК4. Здатність формувати і розвивати в учнів ключові та предметні компетентності засобами навчального предмету та інтегрованого навчання; формувати в них ціннісне ставлення; розвивати критичне мислення.

Предметні компетентності (ПК)

ПК2. Знання новітніх досліджень в галузі історії.

ПК3. Знання категоріально-понятійного апарату історичної та громадянознавчих наук, здатність орієнтуватися в науковій періодизації історії, використовувати її як засіб пізнання історичного процесу.

ПК5. Здатність розуміти загальні та спеціальні риси історичного розвитку різних регіонів України, Європи та світу, чинники, що зумовлюють різноманіття культур та національних спільнот.

ПК6. Здатність здійснювати критичний аналіз джерел інформації та використовувати їх у професійній діяльності.

Результати навчання (РН)

РН3. *Називає та аналізує* методи цілепокладання, планування і проектування процесів навчання і виховання учнів на основі компетентнісного підходу з урахуванням їхніх освітніх потреб; *класифікує* форми, методи і засоби навчання предмету в закладах загальної середньої освіти.

РН8. *Генерує* обґрунтовані думки в галузі професійних знань як для фахівців, так і для широкого загалу державною та іноземною мовою.

РН9. *Застосовує* сучасні інформаційно-комунікаційні та цифрові технології у професійній діяльності.

РН10. *Демонструє* володіння сучасними технологіями пошуку наукової інформації для самоосвіти та застосування її у професійній діяльності.

Програмні результати навчання (ПРН)

ПРН1. *Демонструє* знання змісту фундаментальних і спеціальних галузей історичної науки та суспільствознавчих дисциплін, *пояснює і характеризує* історичні процеси і події в їх порівнянні та взаємозв'язку.

ПРН2. *Знає та аналізує* сучасні наукові дослідження з проблем української і світової історії, суспільствознавчих дисциплін та *імплементує* знання в навчальну і практичну діяльність.

ПРН3. *Орієнтується* в історичному часі, застосовуючи періодизацію, *характеризує* суспільні явища в розвитку, вільно *оперує* спеціальною термінологією.

ПРН4. *Демонструє* інтегроване мислення, *пояснює* цілісну картину суспільно-історичного розвитку через міжпредметні зв'язки.

ПРН6. *Працює* з джерелами інформації, інтегрує їх у зміст навчання історії та громадянської освіти, *представляє та обговорює* відображені в них факти, явища, події, процеси; визначає власну позицію щодо дискусійних питань.

5. Структура освітнього компонента

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					Форма контролю
	Усього	у тому числі				
		Лекції	Семи-нари	Самост. роб.	Консультації	
1	2	3	4	5	6	7
Змістовий модуль 1. Цивілізаційний розвиток афро-азійського регіону за часів середньовіччя						
Тема 1. Вступна лекція: <i>Середньовічний Схід у всесвітній історії. Загальна характеристика. Методика викладання теми «Середньовічний Схід» в курсі всесвітньої історії в 7 кл.</i>	4	2/2*		2/2*		Л, Р, Т
Тема 2. Великий Євразійський Степ Номади Великого Степу в середньовічній історії.	2	2		2*		Л, Р, Б, Т
Тема 3. Кочові суспільства Великого Степу в середні віки.	2			2/2*	2*	Л, Р, Б, Т
Тема 4. Утворення та розвиток монгольської імперії.	2		2/2*	2*		ОВ, ДВ, ДС, АД
Тема 5. Тибет	2			2/4*		СР, Т
Тема 6. Далекосхідні цивілізації середньовіччя. «Піднебесна імперія» («Тян Ся») з III по XIII ст.	2	2/2*				Л, Р, Б
Тема 7. Китайська імперія у XIII–XVII ст. (від монгольського до маньчжурського завоювання)	2			2/2*		Л, Р, СР, Т
Тема 8. Китай у XVI–XVII ст.	4		2	2		ОВ, ДВ, ДС, Т
Тема 9. Корея і В'єтнам у III–XVII ст.	4			2	2/2*	СР, Т, Е
Тема 10. Ранньосередньовічна Японія (до сьогунів. III–XII ст.)	2	2		2*		Л, Р, Б, Т
Тема 11. Японія епохи сьогунату (кінець XII – XVII ст.)	4	2		2/2*		Л, Р, СР, ДБ
Тема 12. Цивілізації «Чорної Африки» в середні віки. Країни і народи Судану в епоху середньовіччя.	6		4	2/4*		ОВ, ДВ, ДС, Т, І

Тема 13. Східна та Південна Африка в середні віки.	2			2/4*		СР, Т, Р
Тема 14. Особливості індійського середньовіччя. Індія у IV–XIII ст.: суспільний лад і політичне життя.	2	2/2*		2*		Л, Р, Т
Тема 15. Індія під владою мусульманських правителів (XIII – початок XVIII ст.)	2	2		2*		Л, Р, Б, Т/1
Тема 16. Індія в період існування імперії Великих Моголів.	4		2	2/2*		ОВ, ДВ, ДС, АД І
Тема 17. Південно-Східна Азія за часів середньовіччя.	6		2	2/4*	2/2*	ОВ, ДВ, ДС, АД І, У
Тема 18. Іранське суспільство і держава епохи Сасанідів.	2			2/2*		Л, Р, Б, Т
Тема 19. Арабо-мусульманська цивілізація. Ранньосередньовічна Аравія і утворення держави в арабів	2	2		2*		Л, Р, Б, Т
Тема 20. Арабо-мусульманські халіфати	2		2/2*	2*		ОВ, ДВ, ДС, РФ І, У
Тема 21. Ісламські держави Північної Африки та Піренейського півострова	2			2/2*		СР, Т, Р, У
Тема 22. Держава Тимура й Тимуридів (1336–1500 рр.). Тюрко-перська держава Сефевидів	2		2			ОВ, ДВ, ДС, АД І
Тема 23. Тюрки в XIV–XV ст.	2			2/2*	2*	Л, Р, Б, Т
Тема 24. Утворення Османської імперії. «Золотий вік» Османів.	2	2				Л, Р, Б, У, Т
Тема 25. Утворення та розвиток Османської імперії у XV–XVII ст. Методика викладання теми «Османська імперія» в курсі <i>всесвітньої історії 8 кл.</i>	2		4/2*	2*		ОВ, ДВ, ДС, АД І
Тема 26. Середньовічний Схід напередодні нового часу. Методика викладання теми «Східний світ у XVI–XVIII ст.» в курсі <i>всесвітньої історії 8 кл.</i>	4	2		2/2*		Л, Р, Б, У, Т
Разом за змістовим модулем 1 годин/балів.	74	20/6*	20/6*	30/50*	4/8*	50 б. (30 б. - МКР+20 б.

						поточна оцінка)
Змістовий модуль 2. Історія країн Азії та Африки нового часу						
Тема 27. Японія в період сьогунату Токугава.	5	2/2*		1/4*	2	Л, Р, СР, ДБ
Тема 28. «Революція Мейдзі» і проблема модернізації Японії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	3		2	1/2*	1*	ОВ, ДВ, Р, СР, ДБ, Т
Тема 29. Капіталістичний розвиток Японії в останній третині ХІХ ст. на початку ХХ ст.	3			1/2*	1*	Р, СР, І
Тема 30. Криза та розпад імперії Великих Моголів. Перетворення Індії у британську колонію.	5	2		1/4*	2/1*	Л, Р, СР, І
Тема 31. Британська Індія в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: трансформація традиційної структури	2		2/2*	2*		ОВ, ДВ, ДС, Р, І, У
Тема 32. Занепад Османської імперії.	3	2		1/4*		Л, Р, СР, І
Тема 33. Криза в Османській імперії та спроби її подолання за допомогою реформ (кінець ХVІІІ – ХІХ ст.). Танзимат.	3		2	1/2*	1*	ОВ, ДВ, АД, ДС, Р, І,
Тема 34. Перетворення Османської імперії у напівколонію.				2/2*	1*	ІНДЗ, ІР, АД
Тема 35. Османська імперія наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	6		4	2/4*		ОВ, ДВ, АД, ДС, Р
Тема 36. Китай під владою цінської монархії.	6	2/2*		2/4*		Л, Р, СР, І
Тема 37. Китай у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	6		4/2*	4/4*		ОВ, ДВ, АД, ДС, Р
Тема 38. Тропічно-екваторіальна та Південна Африка	4	2/2*		2/2*	1*	Л, Р, СР, ДС
Разом за змістовим модулем 2 годин/балів	46	10/4*	14/4*	18/36*	4/6*	50 б. (30 б. - МКР+20 б. поточна оцінка)
Поточна оцінка						40 (20+20)
Модульна контрольна робота (М1+М2)						60 (30+30)
Всього годин / балів	120	30/10*	34/10*	48/86*	8/14*	100

* В назвах тем курсивом відмічені теми лекцій і семінарів для студентів заочної форми здобуття освіти.

* – позначено кількість годин для заочної форми здобуття освіти.

Методи роботи і контролю: Л – лекція, Б – бесіда, Р – розповідь, П – пояснення, У – узагальнення, І – ілюстрація, Д – доповідь, СР – самостійна робота, К – колоквиум, ППО – письмове поточне опитування, Е – есе, Т – тести, МКР – модульна контрольна робота, ОВ – основний виступ, ДВ – доповнення до основного виступу, ДС – дискусія, ДБ – дебати, Т – тести, ІНДЗ/ІР – індивідуальне завдання/індивідуальна робота, АД – аналіз джерела, КР – контрольна робота, Р – реферат.

Критерії оцінювання роботи здобувачів освіти на семінарських заняттях. Поточна оцінка здобувача освіти може становити 40 балів (по 20 балів в кожному модулі) на основі накопичувальної системи. Структура модульної поточної оцінки: робота на кожному семінарському занятті оцінюється максимальною оцінкою в 2 бали (17×2=34 бали). Самостійна робота здобувачів освіти оцінюється в 6 балів (по 3 бали в кожному модулі).

ПЕРЕЛІК ТЕМ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Самостійне опрацювання певної теми передбачає пошук і поглиблений аналіз джерел наукової та навчальної літератури, на основі чого виконання письмової роботи/практичної роботи (презентації).

№ з/п	Тема	Кількість годин
1.	Опрацювати питання: «Особливості державотворчих процесів в афро-азійському регіоні на початку середньовіччя»	2/8*
2.	Познайомитися з дискусійним процесом щодо визначення хронологічних меж історії Середньовічного Сходу	2/6*
3.	Познайомитися з процесом трансформації основних методологічних засад в орієнталістиці (сходознавстві) впродовж ХХ – початку ХХІ століть	4/8*
4.	Скласти словник основних термінів та понять до теми: «Великий Степ. Номади Великого Степу в історії середньовіччя. Утворення та розвиток монгольської імперії.»	6/8*
5.	Скласти словник основних термінів та понять до теми: «Арабо-мусульманська цивілізація в середні віки. Арабо-мусульманські халіфати»	6/8*
6.	Підготувати розгорнуті хронологічні таблиці до курсу «Історія країн Азії та Африки середніх віків та нового часу»	6/8*

7.	Підготувати електронний варіант історичних карт та карт-схем до курсу «Історія країн Азії та Африки середніх віків та нового часу»	6/8*
8.	Реферувати одну з монографій, які рекомендовані до самостійного опрацювання	4/8*
9.	Підготувати презентацію до теми: «Ранньосередньовічна Японія (до сьогунів. III–XII ст.)»	4/8*
10.	Підготувати презентацію до теми: ««Революція Мейдзі» і проблема модернізації Японії наприкінці XIX – на початку XX ст.»	4/8*
11.	Підготувати презентацію до теми: «Соціальна утопія в Китаї в середині XIX ст. Тайпіни.»	4/8*
	Разом	48/86*

* – позначено кількість годин для заочної форми здобуття освіти.

ПОЛІТИКА ОЦІНЮВАННЯ

Політика щодо дедлайнів. Перескладання модулів відбувається за наявності поважних причин (наприклад, через хворобу, підтвержену лікарняним листком). За наявності індивідуального плану навчання дозволяється здача матеріалу впродовж навчального семестру.

Політика щодо академічної доброчесності. Під час виконання завдань потрібно дотримуватися принципів академічної доброчесності, не можна привласнювати результати інтелектуальної діяльності інших осіб. Відтак, при оформленні результатів своєї роботи, слід подавати покликання на джерело інформації. Жодна форма порушення академічної доброчесності (недбайливе цитування, плагіат, неповажне ставлення до учасників освітнього процесу) недопустимі. Списування під час контрольних робіт та заліку заборонене (в т.ч. із використанням мобільних девайсів).

У випадку таких дій – реакція згідно Кодексу академічної доброчесності, прийнятому у ВНУ імені Лесі Українки. <http://ra.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/03/Kodeks-akademichnoyi-dobrochesnosti.pdf>

Політика щодо відвідування. Відвідування занять є обов'язковим. За об'єктивних причин (наприклад, тривала хвороба) навчання може відбуватись в он-лайн формі за погодженням із викладачем та деканатом. Здобувачі освіти зобов'язані дотримуватися термінів, визначених для виконання усіх видів письмових робіт, передбачених змістом освітнього компонента. Пропущені практичні заняття необхідно відпрацювати в усній або письмовій формі відповідно до завчасно складеного графіка.

Оцінювання результатів навчання, отриманих в неформальній освіті. Починаючи з другого семестру, визнаються результати навчання, отримані в неформальній освіті (професійні курси, тренінги, онлайн-освіта), котрі за

тематикою відповідають освітньому компоненту. Детальна інформація щодо процедури зарахування результатів неформальної освіти за посиланням: <http://surl.li/nwjdot>

Підсумковий контроль

Формою підсумкового семестрового контролю є екзамен. Підсумковий контроль здійснюється за результатами поточного та модульного контрольного оцінювання. <https://surl.li/iiduka>

Розподіл балів та критеріїв оцінювання

Підсумкова оцінка за 100-бальною шкалою складається із сумарної кількості балів за:

- поточне оцінювання з відповідних тем (максимум 40 балів);
- дві модульні контрольні роботи (максимум 60 балів).

Поточний контроль (мах - 40 балів)		Модульний контроль (мах - 60 балів)		Загальна кількість балів
Модуль 1		Модуль 2		
Змістовий модуль 1	Змістовий модуль 2	МКР 1	МКР 2	
20 балів як сума балів	20 балів як сума балів	30	30	100

Шкала оцінювання

Оцінка в балах за всі види навчальної діяльності	Оцінка
90–100	Відмінно
82–89	Дуже добре
75–81	Добре
67–74	Задовільно
60–66	Достатньо
1–59	Незадовільно

ТЕМАТИКА ТА ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ

Змістовий модуль 1. Цивілізаційний розвиток афро-азійського регіону за часів середньовіччя.

Тема 1. Вступна лекція: Середньовічний Схід у всесвітній історії. Афро-азійський регіон за доби нового часу: загальна характеристика. Методика викладання теми «Середньовічний Схід» в курсі всесвітньої історії в 7 кл.

Сучасний зміст історичного поняття «Схід». Середньовічний Схід у загальній типології людських цивілізацій. Афро-азійський регіон за доби нового часу: основні закономірності та особливості соціально-економічного, політичного й соціокультурного розвитку. Східний і західний шлях розвитку людського суспільства.

Середньовічний Схід як соціоісторичне поняття. Проблеми феодалізму на Сході.

Хронологічні та географічні межі Середньовічного Сходу. Розвиток сходознавства (орієнталістики) в Україні.

Тема 2. Великий Євразійський Степ. Номади Великого Степу в середньовічній історії

Природно-кліматичні та географічні умови Великого Євразійського Степу. Кочівники середньовіччя в цивілізаційному розвитку. Степ на початку середньовіччя. Хунни і сяньбіці. Державотворчі процеси в сяньбійському суспільстві. Кули. Стосунки номадів Великого Євразійського Степу з китайською імперією Цзінь.

Каганат жужанів. Формування орди як форми кочової державності. Великий каганат тюрк-ютів. Західний каганат тюрк-ютів. Східний тюрк-ютський каганат. Хозарський каганат. Каганат кок-тюрків. Уйгурський каганат. Держава Бохай. Киданська держава. Особливості державного устрою Чжурженської імперії Цзінь.

Тема 6. Далекосхідні цивілізації середньовіччя. «Піднебесна імперія» («Тян Ся») з III по XIII ст.

Китайське суспільство наприкінці II – у III століттях. Географічне положення та природні умови середньовічного Китаю. «Епоха трьох царств». Імперія Цзінь – перша всекитайська середньовічна держава. Китай у IV–VI ст. Втрата загальнокитайської державної єдності.

Об'єднання Китаю в кінці VI ст. Династія Суй (581–618). Китайська імперія в часи династії Тан (618–907). Розквіт імперії за перших Танів (618–690). Скасування династії Тан і проголошення династії Чжоу (690–705). У Цзетянь. Відродження та трансформація танської держави у VIII – на початку X ст. Китайське суспільство у X–XIII ст. Епоха «п'яти династій і десяти царств» в історії Китаю (907–960).

Китай в період династії Сун (960–1127). «Сунський економічний бум». Натиск кочівників на китайську імперію у XII – на початку XIII ст. Утвердження династії Цзінь (1115–1127) та династії Південна Сун (1127–1279).

Тема 10. Ранньосередньовічна Японія (до сьогунів. III–XII ст.)

Особливості японського середньовічного етносу. Японія у III–VII ст. Утворення та розвиток ранньосередньовічної держави. Переворот Тайка. «Великі реформи» Тайка. Кодекс законів Тайхорьо. Японія в період Нарської монархії: соціально-економічний розвиток та політичне життя. Рід Фудзівара.

Японське суспільство у IX – першій половині XI ст. Встановлення системи секкан і розвиток сьоен. Японія в другій половині XI–XII ст.: зміни соціальної структури. Поява соціального стану бусі (самурайства). Правління інсей. Міжусобні війни 1156–1192 рр. Встановлення влади сьогуна.

Тема 11. Японія епохи сьогунату (кінець XII – XVII ст.)

Сьогунат Камакура-бакуфу. Встановлення системи сьогунату та її державна організація. Прихід до влади роду Ходзьо. Кодекс законів «Дзьоей сікімоку («Кодекс років Дзьоей») 1232 р. Монгольські вторгнення та їх соціально-політичні наслідки. Загострення внутрішніх міжусобиць на початку XIV ст. Позбавлення влади Ходзьо. «Реставрація Кемму» (1333–1336).

Сьогунат Асікага (Муроматі бакуфу) (1336–1573). Війна «Південної та Північної династії» (1336–1392). «Смута років Онін». Суспільна ситуація наприкінці XV – в першій половині XVI ст. «Селянське питання». Японія в другій половині XVI – на початку XVII ст. Боротьба за політичне об'єднання країни (1573–1603). Ода Нобунага і Тойотомі Хідейосі. Сьогунат Токугава (Едо бакуфу) (1603 – до початку XVIII ст.). Завершення політичного об'єднання Японії. Встановлення абсолютистського режиму. Політика самоізоляції. Соціально-економічний розвиток. Початок занепаду.

Тема 14. Особливості індійського середньовіччя. Індія у IV–XIII ст.: суспільний лад і політичне життя

Середньовічна Індія. Індія на початку середньовіччя: культурно-господарські зони, природно-кліматичні умови, етнічна карта Індостану. Характерні риси індійської середньовічної цивілізації. Варново-кастова система організації індійського середньовічного суспільства. Політичний розвиток Північної та Центральної Індії в III–VII ст. Північна Індія за часів імперії Гуптів та Харші. Криза індійського буддизму. Політична історія Декану (Південної Індії) до кінця XIII ст. Держави Чалук'ів і Паллавів. Імперії Раштракутів і Чолів. Індуїзм в соціально-політичній історії Індії. «Індуїстська революція». Північна Індія перед ісламським завоюванням.

Тема 15. Індія під владою мусульманських правителів (XIII – початок XVIII ст.)

Делійський султанат (1206–1526). Передумови утворення султанату. Державно-політичний устрій, суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток султанату в період другої-п'ятої династій. Держави Південної Індії в XIV–XVI ст. Султанат Бахманідів. Гуджаратський султанат. Південноіндійська держава Віджаянагар. Правління Крішнадевараї (1509–1529).

Географічне положення та природні умови середньовічного Цейлону (Шрі-Ланки). Етногенез ланкійців. Середньовічний етнос сингалів. Шрі-Ланка на початку середньовіччя. Агресія Чолів і занепад сингальської держави. Розгром Чолів і відновлення сингальської держави. Тамільська інтервенція. Ліквідація загальноланкійської державності. Етнополітичний розкол острівної держави. Ланкійські держави сингалів і тамілів у XIII–XV ст. Португальська колоніальна експансія в Цейлоні. Колоніальні голландсько-португальські війни. Цейлон на межі середньовіччя і нового часу.

Тема 19. Арабо-мусульманська цивілізація. Ранньосередньовічна Аравія і утворення держави в арабів

Геополітичне становище Аравійського півострова. Природно-кліматичні умови Аравії. Етнічна історія середньовічної Аравії. Особливості господарської діяльності арабів. Соціально-економічний та культурний розвиток Півночі і Півдня аравійського півострова.

Початок середньовіччя в арабській історії. Аравія до ісламу: основні осередки державотворення. Релігійна ситуація напередодні появи ісламу. Зародження ісламу. Муххамед (570–632). Утворення загальноарабської держави. Арабські завоювання і становлення мусульманського світу.

Арабо-мусульманський халіфат за правління перших («праведних») халіфів. Халіфи Абу Бекра та Омар ібн аль-Хаттаб. Арабо-візантійське та арабо-іранське протистояння. Халіфство Османа та протистояння з Омейядами. Арабські завоювання і становлення мусульманського світу.

Дамаський халіфат Омейядів. Суніти, шіїти, хараджити. Державно-політичний та соціально-економічний устрій. Криза режиму халіфів Дамаска.

Розвиток арабської держави в епоху Аббасидів (Багдадський халіфат). Державно-політичний та соціально-економічний устрій. Багдадський халіфат за часів правління Харуна ар-Рашида. «Політична карта» Халіфату. Внутрішні конфлікти. Зовнішня політика. Арабські завоювання.

Феномен арабо-ісламської культури. Розпад і крах халіфату Аббасидів.

Тема 24. Утворення Османської імперії. «Золотий вік» Османів

Геополітичне становище та природно-кліматичні умови Малої Азії. Конійський султанат сельджуків. Тюркизація Малої Азії. Османський бейлік. Етногенез турків-османів. Середньовічний турецький (османський) етнос. Виникнення держави турків-османів. Експансія Туреччини в XIV ст. Результати турецьких завоювань. Агресія Тимура та розпад Османської держави. Відродження єдиної Турецької держави. Султан Мурад II. Завоювання турками Константинополя та ствердження турків на європейському континенті.

Перетворення Туреччини на імперію. Формування світової держави. Турецькі завоювання за часів Селіма I. Сулейман I Пишний Кануні. Новий етап військово-територіальної експансії. Європейська політика Туреччини.

Турки-османи в Північному Причорномор'ї. Суспільно-політичний устрій і економічний розвиток Османської імперії. Законодавчі акти Сулеймана I.

Тема 26. Середньовічний Схід напередодні нового часу. Методика викладання теми «Східний світ у XVI–XVIII ст.» в курсі всесвітньої історії 8 кл.

Основні здобутки «східних цивілізацій» на схилі середньовіччя. Початок стагнації політичних, економічних і соціальних структур афро-азійського регіону.

Східні суспільства в умовах результатів Великих географічних відкриттів, революції цін, глобалізації світових ринків та початку масових колоніальних захоплень європейців.

Особливості глобальної кризи середньовічного Сходу на межі XVII–XVIII ст. Основні тенденції соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку Східної та Західної цивілізації на межі XVII–XVIII ст.

«Східний світ у XVI–XVIII ст.» в шкільному курсі всесвітньої історії 8 кл. Основні методичні прийоми викладу матеріалу.

Змістовий модуль 2. Історія країн Азії та Африки нового часу

Тема 27. Японія в період сьогунату Токугава.

Ствердження в Японії династії сьогунів Токугава на початку XVII ст. Правління сьогунів Токугава до революції «Мейдзі Ісін» 1868 р. Структура династії та основні напрямки та результати її діяльності.

Ліквідація політичної роздрібненості і формування ефективною владної вертикалі та розгалуженого корпусу чиновників.

Самураї (військове дворянство) як головна соціальна опора режиму Токугава. Політика самоізоляції («закриття») Японії та її обґрунтування третім сегуном династії Токугава – Іеміцу в 1638 р. «Закриття» Японії та його наслідки в економічному та військовому аспектах.

Тема 29. Капіталістичний розвиток Японії в останній третині XIX ст. на початку XX ст.

Японія після революції «Мейдзі ісін»: економічні перетворення та їх наслідки. Входження Японії в систему міжнародних відносин.

Імператорські реформи та їх вплив на забезпечення економічної, політичної та військової незалежності країни. «Зразкові» підприємства, утворення національних концернів, прийняття нового податкового кодексу та Конституції 1889 р. Поява «нової економіки» та витоки колоніальної експансії Японії.

Трансформація головних засад соціально-економічного устрою та суспільного життя. Формування нової сучасної, боєздатної армії та флоту. Ліквідація самурайських військових формувань. Аграрна реформа. Початок діяльності парламенту. Формування нового чиновницько-бюрократичного апарату, адміністративна та фінансова реформи. Судова та освітня реформи.

Тема 30. Криза та розпад імперії Великих Моголів. Перетворення Індії у британську колонію.

Індія після завершення епохи середньовіччя. Розпад «Імперії Великих Моголів».

Англо-французьке суперництво та початок колоніального поневолення Індії. Завоювання Індії англійською Ост-Індською компанією. Розбудова та вдосконалення системи колоніальної експлуатації.

«Народно-визвольне повстання сипаїв 1857–1859 рр. Ліквідація англійської Ост-Індської компанії. Завершення процесу колоніального поневолення Індії британською короною.

Тема 32. Занепад Османської імперії.

Османська імперія після завершення епохи середньовіччя на початку нового часу. Територіальна структура Османської імперії. Мілітаризація державно-політичної та соціальної структури. Продовження політики зовнішньої експансії. Криза воєноекспансіоністського режиму. Криза територіальної цілісності Османської імперії. Реформи Селіма III. Оттоманська Порта за умов загострення «балканського питання». Реформи Махмуда II. Танзимат. Східна (Кримська) війна та її наслідки. Конституційний рух. Конституція 1876 р. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. та її наслідки. Режим «капітуляцій та кабальних позик».

Тема 36. Китай під владою Цинської монархії.

Імперія Цин після завершення епохи середньовіччя. Маньчжуро-китайська імперія за часів Юнчжен-Цяньлун. Завершення формування територіальних меж Цинської держави.

Активізація таємних товариств. Народне повстання 1796–1804 рр. Імперія Цин за умов боротьби проти «відкриття» країни. Перша Опіумна війна.

Повстання тайпінів. Друга Опіумна війна. Розгром Тайпін Тяньго та інших антицинських народних повстань. Імперія Цин за часів «політики самопосилення». Франко-китайська війна 1884–1885 рр. Японо-китайська війна 1894–1895 рр. Крах політики «самопосилення».

Поділ імперії Цин на «сфери впливу» як різновид напівколоніального поневолення Китаю.

Тема 38. Тропічно-екваторіальна та Південна Африка

Ефіопія після завершення епохи середньовіччя. Регентство Ментаваб. Боротьба за воз'єднання. Реформи Теодроса II. Англо-ефіопська війна та її наслідки. Ефіопія в боротьбі проти колоніальної експансії Італійського королівства.

«Чорна Африка». Судан після завершення епохи середньовіччя. Мусульманські держави Західного Судану на етапі постсередньовіччя.

Мусульманські держави Центрального і Східного Судану на етапі постсередньовіччя.

Колоніальне поневолення «Чорної Африки» європейцями.

ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ, ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Змістовий модуль 1. Цивілізаційний розвиток афро-азійського регіону за часів середньовіччя

Тема 4. Утворення та розвиток монгольської імперії (2 год.)

План

1. Монгольські племена в IX – на початку XIII ст. Утворення Монгольської держави на чолі з Чингізханом.
2. Монгольська імперія за наступників Чингізхана. Імперія Юань.
3. Золота Орда.
4. Монголія після епохи «великих завоювань» (друга половина XV–XVII ст.)
  - а) політичний та суспільний устрій;
  - б) поширення ламаїзму в Монголії;
  - в) маньчжурське вторгнення. Джунгарське (Ойратське) ханство.

Завдання для самостійної роботи

Опрацювати поняття: байшень, баскаки, богдыхан, Велика яса, Золота Орда, кошик, курултай, нойони, нукери, обог, ойрати, орда, тумен, улус, хакасці, хани, ярлик, яса.

Теми рефератів:

1. Культура монголів до XIII ст.: писемність, література, історичні твори.
2. Релігія монголів в ранньому середньовіччі

Методичні рекомендації.

Слід наголосити на тому, що монголи дуже серйозно вплинули на розвиток середньовічних цивілізацій Азії та Європи. Нашестя монгольських та споріднених з ними племен, об'єднаних Чингізханом в єдину Орду, і утворення великої Монгольської імперії стали важливою межею в історії Середньовіччя загалом. Саме тому необхідно уважно вивчити обставини виникнення Монгольської орди, яка пройшла шлях від спільноти військової демократії до специфічної східної деспотії.

Важливо пам'ятати, що в кочовому співтоваристві підпорядкування людей було помітно важливішим за володіння землею. Тому особливо цікавим є процес збирання «людей» (улусів), який очолив Чингізхан. Необхідно виділити та проаналізувати його роль в процесі складання монгольської

державності. З його ініціативи було створено Велику Ясу – перші в монгольському середовищі писані закони, збірку адміністративно-кримінального права. Децимальна система організації держави та війська надала необхідну стрункість та жорсткість патріархальній організації кочового співтовариства.

Особливе значення мав новий адміністративний розподіл володінь Великого хана, створення гвардії, використання уйгурської писемності. Військово-адміністративні перетворення підкріплювалися релігійною толерантністю. Слід підкреслити, що перетворення Чингісхана стали важливою запорукою подальших успіхів Монгольської орди.

Передусім причини успіхів монгольських завоювань необхідно шукати у відносній монолітності монгольського суспільства, його слабкій соціальній диференціації, а також у добре організованому й дисциплінованому війську, очолюваному талановитими полководцями. Велику увагу приділяли монголи військово-дипломатичній підготовці вторгнення (розвідка, деморалізація населення, нейтралізація сусідніх держав), завжди намагалися оформити вигідний для себе привід до війни. Водночас необхідно наголосити, що найбільша міграція кочівників (монгольська навала) збіглася за часом з періодом роздробленості та соціально-політичної кризи наймогутніших держав східного та європейського середньовіччя, що значно полегшило їхнє завоювання.

Слід з'ясувати основні чинники та обставини розпаду Монгольської імперії. Важливо зосередити увагу на неможливості оперативного управління неосязною державою, розриві кровноспоріднених зв'язків, неминучій асиміляції монголів підкореними, але більш цивілізованими народами Китаю, Середньої Азії, Ірану, Русі та інших. Необхідно підкреслити, що вже наприкінці 60-х рр. XIII ст. незора Монгольська імперія остаточно розпалася на чотири улуси-держави, кожен з яких очолювали нащадки Чингісхана. Володіння монгольської династії Юань у Китаї, Улус Джучі, більш відомий як Золота Орда, володіння Хулагуїдів-ільханів в Ірані й Передній Азії, Улус Чагатая в Середній Азії та Східному Туркестані – усі вони пройшли свій неповторний історичний шлях від могутності до загибелі й народження на їхніх руїнах нових держав.

Література

Основна:

1. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу : підручник для студентів класичних університетів. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 149–163.
2. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: підручник. Київ: Либідь, 2002. С. 250–261.
3. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. Тематична хрестоматія. Київ: Либідь, 2011. 792 с.

4. The Secret History of the Mongols. The Life and Times of Chinggis Khan; translated, annotated, and with an introduction by Urgunge Onon .London; New York : Routledge Curzon Press, 2001 – 307 p.

5. Fedorov-Davydov G. A. The Silk Road and the Cities of the Golden Horde. Berkley: Zinat Press, 2001. 189 p.

Додаткова:

1. Бесєдіна Н. В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава: ПП Мирон І. А., 2020. 204 с.

2. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу: методичні рекомендації, довідкові матеріали для студентів третього курсу історичного факультету до навчальної дисципліни «Історія країн Азії та Африки в Середні віки». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. 72 с.

3. Єльников М. В., Маклюк О. М. Історія країн Сходу: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Історія та археологія». Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 106 с.

4. Кондратьєв І. В. Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя та Раннього нового часу: навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання історичних факультетів ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. 24 с.

5. Порох Н. Історія Азії та Африки. Навчальний посібник. Полтава, 2024. 164 с.

6. Ямпольська Л. М. Нова історія країн Азії та Африки (XVII – початок XX ст.): Навчально-методичний комплекс для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 142 с.

7. Електронна наукова бібліотека Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/>

8. Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії». URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/naukovyi-zhurnal-problemyvsesvitnoi-istorii.html>

Тема 8. Китай у XVI–XVII ст.

(2 год.)

План

1. Завоювання Китаю монголами (1210–1279) та династія Юань (1271–1368).
2. Соціально-економічний розвиток Піднебесної за доби Мін (1368–1644).
3. «Відкриття Китаю» європейцями. Перші спроби колоніального проникнення в Китай.
4. Рух за реформи та селянська війна Лі Цзичена XVII століття в Китаї.

Завдання для самостійної роботи

Опрацювати поняття: «Білий лотос», академія Дуньлінь, війна Цзіньнань, Да Шунь, дунгани, загони «червоних пов'язок», товариство «Фуше», шеньши.

Теми рефератів:

1. Культура Китаю в період пізнього середньовіччя.
2. Міжнародне становище Китаю у XVII ст.
3. Перші спроби колоніального проникнення в Китай.

Методичні рекомендації.

Монгольське завоювання держави тангутів Сі Ся, імперії чжурчженів Цзінь і Південна Сун і панування монгольської династії Юань негативно позначилося на стані країни. Монгольське домінування суттєво затримало поступальний розвиток китайської держави та суспільства. Завоювання супроводжувалося геноцидом, руйнуванням китайського політико-економічного способу життя, підривом продуктивних сил величезної країни.

Фахівці вважають, що наприкінці XIII – першій половині XIV ст. склалася ситуація, коли постало питання про виживання та існування китайців як етносу. Необхідно ретельно вивчити особливості розвитку Китаю в епоху панування династії Юань, яка порушила системні основи китайської середньовічної цивілізації і мала на увазі, що режим юанів мав відверто терористичний характер, у країні набув поширення рабовласницький устрій, корупція досягла небачених навіть для Китаю розмірів.

Незважаючи на всі перепони, в країні збереглися сили, які підняли народ на збройну боротьбу проти правлячого режиму. Національно-патріотичний рух очолила буддійська секта «Білий лотос». Найрадикальніше були налаштовані загони «червоних пов'язок». Важливо підкреслити, що рух за визволення спалахнув з новою силою, коли на чолі повстання став талановитий організатор, розумний і хоробрий буддійський чернець Чжу Юаньчжан (1328–1395). Саме йому з гаслом «відродимо колишню велич Китаю» судилося стати «селянським імператором» й закласти нову династію Мін.

Слід також звернути увагу на те, що головним змістом історичного процесу епохи Мін стало відродження традицій китайської держави та суспільства, піднесення виробництва та культури. Серед історичних подій початкового етапу історії династії Мін особливої уваги та осмислення заслуговують видатні океанські експедиції до «країн південних морів» під керівництвом Чжен Хе. Важливо наголосити, що відродження «Піднебесної імперії» проходило на традиційних засадах «азійського способу виробництва», який загальмував подальший розвиток країни. Тому необхідно враховувати, що епоха Мін – час поступового згасання та стагнації китайської середньовічної цивілізації.

В цей період господарство, суспільство та культура набули закінченого вигляду, до кінця були реалізовані можливості китайської середньовічної

цивілізації, що отримало своє відображення в розвитку культури, техніки, державного управління.

«Відкриття Китаю» європейцями у XVI–XVII ст. не мало значного впливу на величезну країну. У китайському суспільстві розгорнулася боротьба за реформи в державному управлінні та аграрному секторі, яка вилилася у могутню селянську війну та маньчжурську навалу XVII ст. Виникнення держави Цин знаменувало вступ країни в Новий час.

Література

Основна:

1. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу: підручник для студентів класичних університетів. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 64–79.
2. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу : підручник. Київ: Либідь, 2002. С. 72–88.
3. Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу. Тематична хрестоматія. Київ: Либідь, 2011. 792 с.
4. The Cambridge History of China. Vol. 8. Part 2 : The Ming Dynasty, 1368–1644 AD. Cambridge : Cambridge Press, 2008. 1204 p.

Додаткова:

1. Бесєдіна Н. В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава: ПП Мирон І. А., 2020. 204 с.
2. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу : методичні рекомендації, довідкові матеріали для студентів третього курсу історичного факультету до навчальної дисципліни «Історія країн Азії та Африки в Середні віки». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. 72 с.
3. Єльніков М. В., Маклюк О. М. Історія країн Сходу: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Історія та археологія». Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 106 с.
4. Кондратьєв І. В. Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя та Раннього нового часу: навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання історичних факультетів ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. 24 с.
5. Порох Н. Історія Азії та Африки. Навчальний посібник. Полтава, 2024. 164 с.
6. Ямпольська Л. М. Нова історія країн Азії та Африки (XVII – початок XX ст.): Навчально-методичний комплекс для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 142 с.
7. Електронна наукова бібліотека Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/>

8. Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії». URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/naukovyi-zhurnal-problemyvsesvitnoi-istorii.html>

9. Українська асоціація китаєзнавців. URL: <https://sinologist.com.ua/>

Тема 12. Цивілізації «Чорної Африки» в середні віки. Країни і народи Судану в епоху середньовіччя (4 год.)

Заняття 1 (2 год.)

План

1. Тропічно-екваторіальна та Південна Африка в середні віки.
  - а) природно-кліматичні умови та географічне районування;
  - б) основні причини глобального відставання «Чорного континенту»;
2. Соціальні та політичні структури середньовічної Африки.
3. Судан.
  - а) особливості західносуданського регіону;
  - б) держави Західного Судану: Гана, Малі, Сонгай;
  - в) племінні пртодержави Південно-Західного Судану та Центральної Африки (фульбе, бамбара, хауса);
  - г) держави Канем і Борну;

Заняття 2 (2 год.)

План

1. Східна Африка.
  - а) Північно-Східна Африка в період раннього середньовіччя. Держава Аксум;
  - б) християнська держава Нубія;
  - в) Ефіопське царство;
  - г) особливості розвитку східно-африканського узбережжя. Міста-держави.
2. Екваторіальна Африка.
  - а) природно-кліматичні умови та етнічна історія в ранньому середньовіччі;
  - б) державні утворення Міжозер'я і басейну річки Конго.
3. Південна Африка та Мадагаскар.
  - а) держава Мономотапа;
  - б) державні утворення на Мадагаскарі;
4. Проникнення європейських держав в Африку і початок работоргівлі. Колоніальна експансія Португалії.

Завдання для самостійної роботи

Опрацювати поняття: абетохун, аскія, баджеронд, болед, дабтара, кабака, каямага, кират, Кибра Нерест, Мономотапа, монофізитство, мосі, нагаша-нагашт, негус, Судан, тоухадо, тунка, уру, фульбе.

Теми рефератів:

1. Колоніальна експансія європейських держав в Африку в XVII–XVIII ст.
2. Розвиток та наслідки трансатлантичної работоргівлі.
3. Релігійні вірування африканців. Поширення християнства та ісламу.

Методичні рекомендації.

Розглядаючи і вивчаючи проблем африканського середньовіччя, потрібно чітко усвідомити, що територія так званої «Чорної Африки» охоплювала чотири природно-кліматичні зони (Східна Африка, Судан, басейн річки Конго, Південна Африка). Розташування та географічні особливості цих регіонів багато в чому визначали перебіг історичних процесів на континенті. Зокрема, вони стали об'єктивними факторами, що визначили глобальне відставання в розвитку народів Африки від європейських держав задовго до колоніальної доби.

Семітомовні племена північної частини Ефіопського нагір'я одними з перших в Африці створили державу, відому в історії Сходу як царство Аксум. У IV ст. серед осілих хліборобів – аксумітів – поширилося й утвердилося монофізитське християнство, яке стало ідеологічною основою зміцнення централізованої держави. Будучи союзниками Візантії, правителі Аксума активно втрутилися у військово-політичне протистояння за контроль торговими шляхами в Аравії. Важливо пам'ятати, що поширення ісламу та створення Арабського халіфату поклали край зовнішньоторговельним прибуткам аксумітів і призвели до поступового згасання царства Аксум.

Найвпливовішою силою в середньовічній історії Східної Африки була Ефіопська держава, в якій політичну владу на багато століть захопили царі монофізити династії Соломонідів. Варто підкреслити, що головною особливістю політичної історії Ефіопії була боротьба за збереження централізованої держави. Зовнішньополітична історія Соломонідів визначалася протидією ісламським державам Африки та Азії, а також численним первісним племенам. У XVII ст. ефіопські правителі зробили работоргівлю головною «галуззю економіки», що зрештою призвело країну до глибокої кризи та занепаду.

Необхідно проаналізувати основні етапи історії Гани, Малі та держави Сонгай. Слід наголосити, що основу економіки цих країн становили землеробство, транзитна торгівля з країнами Північної Африки, продаж золота та рабів. Основну увагу треба приділити проблемам розвитку цих країн, які призвели до згасання державності та занепаду західно-суданської цивілізації.

Найбільшим політичним об'єднанням у Південній Африці стала держава Мономотапа (XIV–XV ст.), яка досягла високого рівня розвитку державності, культури та продуктивних сил (мотичне іригаційне землеробство, металургія, гончарство, монументальна архітектура тощо). Слід також звернути особливу увагу на специфіку взаємин співтовариств Чорної Африки з європейцями, які вже в XV–XVI ст. заклали основи майбутнього колоніального панування та пограбування континенту.

Серед основних причин відставання цивілізацій африканського континенту на південь від Сахари необхідно виділити особливості природних умов, що сприяли автаркії Африки від решти світу; експортну торгівлю, що знекровила багато народів і держав Африки, а також значну перевагу агресивної первісної периферії.

Література

Основна:

1. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу : підручник для студентів класичних університетів. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 397–412.
2. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: курс лекцій: навч. посібник. Київ: Либідь, 1997. С. 422–454.
3. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. Тематична хрестоматія. Київ: Либідь, 2011. 792 с.
4. Суспільно-політичне й господарське життя Середньовічного Судану за даними Лева Африканського та суданських хроні. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: тематична хрестоматія. Київ: Либідь, 2000. 624 с.; 2011. С. 730–783.
5. Pre-Colonial African Trade : Essays on Trade in East and Central Africa before 1900 / Ed. R. Gray, D. Birmingham. London: Oxford University Press, 1970. 308 p.
6. The History of West Africa. Vol. 1 / Ed. J. F. A. Ajayi and M. Crowder. 2nd ed. London: Longman, 1976. 649 p.

Додаткова:

1. Беседіна Н. В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава: ПП Мирон І. А., 2020. 204 с.
2. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу: методичні рекомендації, довідкові матеріали для студентів третього курсу історичного факультету до навчальної дисципліни «Історія країн Азії та Африки в Середні віки». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. 72 с.
3. Єльніков М. В., Маклюк О. М. Історія країн Сходу: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Історія та археологія». Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 106 с.

4. Кондратьєв І. В. Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя та Раннього нового часу: навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання історичних факультетів ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. 24 с.

5. Порох Н. Історія Азії та Африки. Навчальний посібник. Полтава, 2024. 164 с.

6. Ямпольська Л. М. Нова історія країн Азії та Африки (XVII – початок XX ст.): Навчально-методичний комплекс для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 142 с.

7. Електронна наукова бібліотека Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/>

8. Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії». URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/naukovyi-zhurnal-problemyvsesvitnoi-istorii.html>

Тема 16. Індія в період існування імперії Великих Моголів (2 год.)

План

1. Утворення держави Великих Моголів. Політична ситуація в країні до середини XVI ст.:
  - а) приход до влади Бабура і утвердження династії моголів;
  - б) реформи Шер-шаха;
  - в) період політичних міжусобиць, боротьба моголів і сурів за владу.
2. Відродження імперії Великих Моголів:
  - а) могольські завоювання в Індії;
  - б) державний устрій і система управління імперією;
  - в) аграрні відносини, розвиток ремесла і торгівлі;
  - г) соціальні виступи – сікхіз;
  - д) реформи Акбара.

Завдання для самостійної роботи

Опрацювати поняття: падишах, джагірі, джихангір, дін-і-ілахі, егалітаризм, егалітарний рух, інволюція, мохдісти, накді, реісламізація, рошданіти, сикхізм, сульх-і кул, шах-джехан.

Теми рефератів:

1. Система землеволодіння і землекористування Делійського султанату та імперії Великих Моголів: спільне та особливе.
2. Єретичні рухи в Індії в XVI ст. Релігійна реформа Акбара.

Методичні рекомендації

Слід звернути увагу на те, що в XII ст. більшість держав субконтиненту вступило в період стагнації та занепаду, що зумовило досить легке завоювання Північної Індії воєначальником Газнійської держави, який започаткував султанат із центром у Делі. В епоху Делійського султанату в Північній Індії поступово склалася величезна мусульманська держава з переважно індуським населенням. Виникли передумови для формування надзвичайно багатої, вкрай унікальної індо-мусульманської культури. Водночас багато дослідників називають Делійський султанат періодом «загального безпліддя», оскільки панівні кола країни, які сповідували агресивний іслам, стикалися зі стійким пасивним опором переважної частини індусів. Захоплення й руйнування Делі й масове знищення населення, вчинене Індією Тимуром (1398), остаточно підірвали могутність султанату та прискорили його смерть.

Внутрішня слабкість Делійського султанату пояснює легкість, з якою колишній правитель Фергани Бабур, який шукав «вільний трон», здобув владу в північній і північно-східній Індії. Слід зазначити, що з виникненням держави, відомої як «Імперія Великих Моголів», розпочався новий період історії Індії. Великим Моголам на початковому етапі свого розвитку вдалося ефективно поєднати мусульманський та індуський компоненти індійського суспільства.

Особливий інтерес становлять державні та релігійні реформи падишаха Джелал ад-Діна Акбара, який об'єднав під своєю владою більшу частину Індії. Успіх реформ «Великого Могола» визначався політикою віротерпимості та соціального миру, а також створенням необхідних умов динамічного розвитку економіки країни. Релігійна політика Джелал ад-Діна доповнювалася серйозними перетвореннями в землекористуванні та податкових зборах, що забезпечило внутрішню стабільність величезної багатонаціональної країни. Час правління Акбара та його найближчих спадкоємців став періодом небувалого розквіту індо-мусульманської та індо-перської середньовічної культури.

Нашадок Акбара шостий падишах династії Великих Моголів Аурангзеб Аламгір свою небувалу цілеспрямованість і працездатність спрямував на зміцнення деспотичної мусульманської імперії, що за умов, які склалися, об'єктивно підштовхувало державу до загибелі. Надмірні військові витрати зажадали екстраординарних зусиль для поповнення скарбниці. Податковий тиск обрушився на підданих падишаха. Економічне життя країни було паралізоване. Ревний мусульманин Аурангзеб прагнув за будь-яку ціну перетворити Хіндустан «на країну ісламу». По всій імперії розгорнулися гоніння на індусів і на мусульман-шиїтів. Закривалися індуські храми й брахманські школи. Для купців-індусів торгові мита вдвічі перевищували мита для мусульман. Політика Аурангзеба викликала загальне невдоволення. Повстали племена, клани, секти, касти. Значну загрозу для режиму моголів являли рухи сикхів і маратхів.

Напередодні активного європейського проникнення Індія опинилася в стані глибокого застою. У своєму економічному та політичному розвитку вона потрапила в глухий кут.

Література

Основна:

1. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу: підручник для студентів класичних університетів. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 192–207.
2. Кримський А. Ю. Що таке «фута» і «футунь» у Аф. Нікітіна XV віку. Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1928. Кн. 12. С. 265–269.
3. Мусульманська Індія. Історія середніх віків. Практикум. Частина 1: навч. посібник. Київ: КНТ, 2021. С. 420–453.
4. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: підручник. Київ: Либідь, 2002. С. 523–561.
5. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. Тематична хрестоматія. Київ: Либідь, 2011. 792 с.
6. Середньовічна Індія після ісламського завоювання за матеріалами європейських мандрівників. Історія середньовічного Сходу: Тематична хрестоматія: навч. посібник. Київ: Либідь. С. 670–727.
7. Chattopadhyaya D. Studies in the History of Science in India. 2 vols. New Delhi: Editorial Enterprises, 1982. 883 p.

Додаткова:

1. Бесєдіна Н. В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава: ПП Мирон І. А., 2020. 204 с.
2. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу: методичні рекомендації, довідкові матеріали для студентів третього курсу історичного факультету до навчальної дисципліни «Історія країн Азії та Африки в Середні віки». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. 72 с.
3. Єльніков М. В., Маклюк О. М. Історія країн Сходу: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Історія та археологія». Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 106 с.
4. Кондратьєв І. В. Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя та Раннього нового часу: навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання історичних факультетів ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. 24 с.
5. Порох Н. Історія Азії та Африки. Навчальний посібник. Полтава, 2024. 164 с.
6. Ямпольська Л. М. Нова історія країн Азії та Африки (XVII – початок XX ст.): Навчально-методичний комплекс для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 142 с.
7. Електронна наукова бібліотека Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/>
8. Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії». URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/naukovyi-zhurnal-problemyvsesvitnoi-istorii.html>

План

1. Індокитай напередодні середньовіччя. Природньо-кліматичні умови регіону.
2. Розвиток державотворчого процесу в Бірмі, Таїланді (Сіамі) та Камбоджі.
3. Лаос та В'єтнам в середні віки.
4. «Країни Південних морів»: географічні та природньо-кліматичні умови. Особливості етнічної історії регіону. (Малайя. Індонезія. Філіппіни).

Завдання для самостійної роботи

Опрацювати поняття: Аютія, Бапном, варги, Індокитай, Індонезія, Камбуджадеша, кхмери, Малакка, М'янма, нагари, «Нідерландська Інія», Нусантра, санскрит, Сіам, Сукхатаї, султан, таласократія, Фуань, чакраварти, Шрівіджая.

- Теми рефератів:
1. Вплив індійської та китайської державності на цивілізаційні процеси в Індонезії за часів середньовіччя.
  2. Особливості природно-кліматичних умов та географічного положення «Країн Південних морів».
  3. Європейська колоніальна експансія до регіону Південно-Східної Азії в середні віки.

Методичні рекомендації.

Регіон Індокитаю – життєвий простір для незліченних народів та племен став історичною батьківщиною багатьох держав. За часів середньовіччя Південно-Східна Азія не зазнала масових міграцій та різких вторгнень чужорідних етнічних груп, що різко відрізняються своїм соціально-економічним устроєм. Ця обставина, як і багатоміжові різноманітні контакти з Китаєм, Індією та мусульманськими державами, суттєво визначили головні особливості історичного шляху країн і народів Індокитаю.

Розвиток суспільства й формування державних утворень в країнах Південно-Східної Азії в перші століття нової ери мали кілька особливостей. У середині першого тисячоліття в Індокитаї виникли перші державні утворення шляхом «збирання» територій, поглинання, асиміляції та виникнення переважно у вигляді приморських імперій, які об'єднували багато в чому різні

країни. Теперішні етноси в той період перебували в стані формування. Держави тих часів легко обмінювалися територіями, династіями, етнічними групами.

У X–XIII ст. в Індокитаї зміцніли чотири імперії Паган, Камбуджадеша, Сінгасарі-Маджапахіт і Дайв'єт, які мали схожі риси соціально-політичного та економічного розвитку. Необхідно наголосити, що Камбуджадеша – Ангкорська імперія в XI–XIV ст. була не лише найбільшою державою регіону, а й однією з найбільших у всьому тодішньому світі. Кхмерські монархи створили в XII ст. велику імперію, яка спиралася на величезні природні та людські ресурси регіону з унікальною іригаційною мережею.

У другій половині XIII ст. у країнах Індокитаю розгорнулася боротьба та патріотичний рух проти монгольської агресії. Доля народів Індокитаю вирішувалася в 80-х рр. XIII ст. Переможна відсіч навалі була результатом спільних зусиль Дав'єта, Т'ямпи й Камбуджадеша за провідної ролі Дав'єта. Три походи величезних монголо-китайських армій (1257, 1284–1285; 1287–1288) зазнали поразки й були вигнані з країни. Слід звернути увагу на наслідки монгольської експансії, яка порушила нормальний економічний та культурний розвиток країн Південно-Східної Азії та супроводжувалася руйнуваннями, голодом та масовою загибеллю людей.

Імперія Юань з її величезними людськими ресурсами створювала постійну загрозу вторгнення до прилеглих країн, які виділяли величезні кошти на зміцнення оборони та військової справи. У соціальній структурі сусідніх із Китаєм країн посилювалися позиції військової знаті, розширилися її адміністративні права, удосконалювався внутрішній апарат примусу, розроблялася відповідна державна ідеологія. Наприкінці XIII ст. остаточно сформувалися сучасні межі регіону загалом. У XIV–XVI ст. стабільно розвивалося багатогалузеве сільське господарство, засноване на розгалужених іригаційних системах. У регіоні швидко зростали міста, а також їхні розміри та роль у житті суспільства. Столиці не відігравали вирішальної ролі, кожен аграрний район мав своє місто – торгово-ремісничо-адміністративний центр.

Примат світської влади над духовною зберігся й у XV–XVII ст., як і традиційні норми в культурі. Національні культури охоплювали широкі маси населення й швидко поширилися на більшій частині землеробських територій. Важливо підкреслити, що формування моноетнічних держав відбулося в усьому регіоні історично одночасно.

Література

Основна:

1. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу : підручник для студентів класичних університетів. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 208–223.
2. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу : підручник. Київ : Либідь, 2002. С. 597–691.
3. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. Тематична хрестоматія. Київ: Либідь, 2011. 792 с.

4. Aung-Thwin M. Pagan. The Origins of Modern Burma. Honolulu: University of Hawai'i Press, 1985. 264 p.

Додаткова:

1. Бесєдіна Н. В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава: ПП Мирон І. А., 2020. 204 с.

2. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу: методичні рекомендації, довідкові матеріали для студентів третього курсу історичного факультету до навчальної дисципліни «Історія країн Азії та Африки в Середні віки». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. 72 с.

3. Єльников М. В., Маклюк О. М. Історія країн Сходу: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Історія та археологія». Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 106 с.

4. Кондратьєв І. В. Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя та Раннього нового часу: навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання історичних факультетів ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. 24 с.

5. Порох Н. Історія Азії та Африки. Навчальний посібник. Полтава, 2024. 164 с.

6. Ямпольська Л. М. Нова історія країн Азії та Африки (XVII – початок XX ст.): Навчально-методичний комплекс для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 142 с.

7. Електронна наукова бібліотека Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/>

8. Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії». URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/naukovyi-zhurnal-problemyvsesvitnoi-istorii.html>

Тема 20. Арабо-мусульманські халіфати

(2 год.)

План

1. Праведні халіфи (632–662). Шиїти та суніти. Причини успіхів арабських завоювань.

2. Дамаський халіфат Омеядів (662–750).

3. Розвиток арабської держави в епоху Аббасидів (750–1258).

4. Соціально-економічний розвиток країн Халіфату.

5. Розпад арабо-мусульманського халіфату Аббасидів.

6. Особливості арабо-ісламської культури.

Завдання для самостійної роботи:

Опрацювати поняття: вакф, візир, гулями, джизью, джихад (газават), діван, емір, закат, зінджі, ікта, іслам, Коран, мак раб, мечеть, місяць рамазан, мульк, мусульмани, рідда, рік хіджри, савафі, сар, Сунна, сунніти, ушр, хадж, халіф, халіфат, харадж, хариджити, хурам іти, шаріат, шіїти.

Теми рефератів:

1. Культура арабського халіфату.
2. Іслам та його основні течії: сунізм, шіїзм, суфізм, харіджизм.
3. Мусульманське право (шаріат).

Методичні рекомендації.

Варто звернути увагу на те, що економічна та політична ізоляція Аравії, що склалася на початку VII ст., не дозволяла вирішити проблеми держави, що виникла за рахунок внутрішніх ресурсів країни. Тому подальший розвиток молодій ісламській державі був можливим лише за рахунок зовнішніх завоювань. У небувало короткий історичний термін найближчі послідовники Мухаммада (праведні халіфи) ствердили свою владу на величезній території Північної Африки, Близького Сходу та Передньої Азії. Водночас завоювання проходили в умовах найгострішої внутрішньополітичної боротьби, в результаті якої сформувалися основні течії в ісламі: шіїти та суніти.

Необхідно чітко визначити внутрішні та зовнішні чинники, які зумовили успіх та стійкість арабських завоювань. Насамперед слід звернути увагу на внутрішню слабкість противників арабів, виділити також організацію арабського війська, релігійний інтерес і віротерпимість, ісламізацію та арабізацію населення завойованих країн. Виникнення Арабського халіфату Омейядів з центром у Дамаску стало основним підсумком завоювань. Важливу роль у становленні та розвитку молодій арабо-ісламській цивілізації відіграла єдність держави та релігії, політики та віровчення. Треба розуміти, що уявлення про Омейядів як про нечестивих «царів», ворожих ісламу, засноване на фальсифікації історії в Аббасидський період. Насправді династія правителів, заснована Муавією, залишила по собі в народі набагато кращу пам'ять, ніж інші династії. Після Омейядів не було більше халіфів, які визнавалися б усім мусульманським світом. Успіхи халіфату фахівці пояснюють двома найважливішими факторами політики молодій державі: ісламізація й арабізація завойованих територій. Успіх ісламізації пояснюється кількома причинами: іслам виявився віровченням простим і зрозумілим для людей, які визнали ідею єдинобожжя; прийняття ісламу супроводжувалося конкретними й цілком відчутними економічними вигодами; ісламізація проходила добровільно, без активного примусу. Важливим аспектом ісламізації була віротерпимість до послідовників монотеїстичних вірувань. Виважена внутрішня політика та успіхи під час завоювань забезпечили короткочасне процвітання династії. Друге десятиліття VIII ст. стало апогеєм політичної могутності халіфату Омейядів. Держава досягла максимальних розмірів, а чисельність населення

перевищувала 70 млн жителів, величезні кошти стікалися до скарбниці халіфів, дозволяючи утримувати величезну армію і флот, вести монументальне будівництво.

Необхідно приділити увагу вивченню державного устрою халіфату, системи землекористування, внутрішньої політики та експлуатації підкорених країн. Припинення завоювань, поступове посилення економічного потенціалу провінцій і навіть позицій мусульман ірано-тюркського походження багато в чому сприяли поглибленню кризи Дамаського халіфату.

Час, що охоплює другу половину VIII ст. й аж до початку XIII ст., був найрезультативнішим періодом в історії арабо-мусульманської середньовічної цивілізації. У цей час загалом завершився процес арабізації Сирії, Іраку й частково Єгипту, а саме поняття «араби» змінило свій зміст. У аббасидський період араби втратили привілейоване становище й монополію на владу. Мусульмани, араби та неараби реально зрівнялися в правах, і це сприяло швидкій ісламізації східної половини імперії. Халіфат з арабської імперії перетворився на ісламську державу. Віросповідання реально стало важливішим для визначення статусу людини.

Необхідно підкреслити, що стрижнем формування небаченої до того часу арабо-мусульманської культури стала арабська мова, що сприймалася не як мова завойовників, а як найважливіший елемент загальної культури. Відбулася денационалізація мови. У такий спосіб середньовічна арабомусульманська культура створювалася багатьма народами, які населяли халіфат, і ввібрала традиції надзвичайно строкатого в етнічному відношенні середовища. Цим значною мірою був зумовлений її розквіт у VIII–XII ст. Араби зробили одну з найпродуктивніших в історії спроб засвоєння чужої науково-філософської спадщини. Робота з перекладу наукових і філософських творів призначалася для широкої аудиторії мусульманської інтелігенції і мала переважно світський характер.

Наприкінці VIII–IX ст. Аббасидський халіфат був потужною централізованою бюрократичною державою. Найбільшим землевласником був сам халіф, за ним слідували нащадки колишніх володарів Ірану та Середньої Азії. Багдадський халіф керував державою, будучи визнаним лідером усього ісламського світу, і в епоху свого розквіту в VIII ст. правителі халіфату мали колосальну владу. Опорою могутності халіфа став розгалужений адміністративно-бюрократичний апарат та боєздатна армія. Слід звернути увагу на організацію економічного життя арабських країн, взаємовідносини мусульман та немусульман, причини небаченого піднесення арабо-ісламської культури. Єдиний економічний простір країн халіфату сприяв динамічному розвитку багатогалузевого землеробства, міського ремесла, промислів, ефективної зовнішньої та внутрішньої торгівлі, продуктивних сил загалом.

Водночас, слід наголосити, що в другій половині IX – першій половині X ст. на просторах халіфату помітно зросли відцентрові тенденції, які зрештою призвели до дезінтеграції величезної держави. Уже за часів правління ал-Мамуна ставало дедалі зрозуміліше, що будь-яка спроба зберегти цілісність

імперії приречена на невдачу. Країну охопила всеосяжна криза. Вона була обумовлена посиленням місцевих еліт, поглибленням протиріч між шиїтами й сунітами. Апарат виконавчої влади був паралізований палацовими інтригами, які роз'їдали державну могутність халіфату. Свідченням слабкості центральної влади можуть бути численні соціальні рухи й повстання, що охопили різні райони імперії та підняли на збройну боротьбу різні соціальні верстви й етнічні групи (рух карматів, повстання занджів тощо). Доречно підкреслити, що до кінця IX ст. безпосередня влада халіфів поширювалася лише на Ірак і Південно-Західний Іран. Проте халіфи залишалися духовними сюзеренами ісламського світу, законними мусульманськими правителями вважалися тільки ті, хто отримав інвеституру від халіфа. Ця обставина дозволяла багдадським халіфам залишатися помітними фігурами в політичній боротьбі на теренах колишнього халіфату аж до XIII ст.

Література

Основна:

1. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу : підручник для студентів класичних університетів. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 252–283.
2. Класичне арабо-мусульманське суспільство за Кораном. Історія середньовічного Сходу: Тематична хрестоматія: навч. посібник. Київ: Либідь, 2011. С. 315–540.
3. Народні рухи у Багдадському халіфаті. Історія середньовічного Сходу: Тематична хрестоматія: навч. посібник. Київ: Либідь, 2011. С. 541–609.
4. Коран/ пер. з араб. М. Якубович. Київ: ДУМУ «УММА», 2018. 608 с.
5. Рубель В. А. Антиаббасидське повстання Абу Харба: проблема етнодинастійної ідентифікації. Східний світ. 2001. № 2. С. 141–145.
6. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: підручник. Київ: Либідь, 2002. С. 356–381.
7. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. Тематична хрестоматія. Київ: Либідь, 2011. 792 с.
8. Hawting G. R. The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate. Routledge : Southern Illinois University Press, 1986. 176 p. 6. Studies on the First Century of Islamic Society / edited by G.H.A. Juynboll. Carbondale : Southern Illinois University Press, 1982. 292 p.

Додаткова:

1. Бесєдіна Н. В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава: ПП Мирон І. А., 2020. 204 с.
2. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу: методичні рекомендації, довідкові матеріали для студентів третього курсу історичного факультету до навчальної дисципліни «Історія країн Азії та Африки в Середні віки». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. 72 с.

3. Єльніков М. В., Маклюк О. М. Історія країн Сходу: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Історія та археологія». Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 106 с.

4. Кондратьєв І. В. Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя та Раннього нового часу: навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання історичних факультетів ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. 24 с.

5. Порох Н. Історія Азії та Африки. Навчальний посібник. Полтава, 2024. 164 с.

6. Ямпольська Л. М. Нова історія країн Азії та Африки (XVII – початок XX ст.): Навчально-методичний комплекс для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 142 с.

7. Електронна наукова бібліотека Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/>

8. Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії». URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/naukovyi-zhurnal-problemyvsesvitnoi-istorii.html>

Тема 22. Держава Тимура й Тимуридів (1336–1500). Тюрко-перська держава Сефевідів (2 год.)

План

1. Утворення держави Тимура в Мавераннахрі.
2. Завоювання Тимура (1336–1404).
3. Держава Тимуридів. Султан Улуг-бек (1409–1449).
4. Тюрко-перська держава Сефевідів у XVI–XVIII ст. Шаханшах Аббас I (1567–1629).

Завдання для самостійної роботи:

Опрацювати поняття: аббасі, беглербеги, вакх, дервіши, дівані, караван-сарай, кизилбаши, меджліс, мурди, сардоби, султан, сюргаль, тіуль, хассе, шаріат, юрт.

Теми рефератів:

1. Народні рухи в кінці XVI–XVII ст. Аділь-шах.
2. Ірано-турецькі війни: причини, хід, наслідки.

Методичні рекомендації.

Держава Тимура та Тимуридів є одним із класичних зразків середньовічного політичного утворення, що виникло внаслідок «тотальної анархії», яка вразила східні країни після розпаду Монгольської імперії, а також

діяльності «сильної особистості». Володіючи досить потужним економічним потенціалом Мавераннахра, Тимур використав загальне невдоволення населення Середньої Азії монгольським гнітом, а також ісламський фанатизм своїх воїнів. Фахівці вважають, що великою мрією та метою Тимура було встановлення безроздільного контролю над середньоазіатською ділянкою Великого шовкового шляху, що обіцяло величезне збагачення й потужний військово-політичний вплив у регіоні.

Під час вивчення походів «Залізного кульгавого» необхідно чітко уявляти основні напрями завоювань, а також їхні наслідки, особливо для Золотої Орди. Треба усвідомлювати, що держава Тимура була штучним утворенням, життєздатність якого визначалася лише жорстокістю, терором і авторитетом правителя. Серед спадкоємців Тимура потрібно звернути увагу на різнобічну діяльність освіченого деспота, великого просвітителя середньовіччя Улуг-бека.

Під час вивчення основних фактів історії Сефевідів слід враховувати, що в XVI–XVII ст. в Ірані була створена найбільша ісламська тюрксько-перська централізована деспотична держава, яка тривалий час претендувала на панування в Середній та Західній Азії.

Після монгольських завоювань у країнах Сходу виникли численні рухи, головною метою яких був пошук духовної свободи й чистоти. Особливе місце серед них зайняв рух сефевіє – суфійсько-дервішський орден, засновником якого був шейх курд Сефі ад-дін Ісхак. У XIV–XV ст. орден пройшов складну еволюцію від братства мандрівних «учителів життя» до військово-духовного ордену, ідеологія якого передбачала захоплення політичної влади. Сефевіди були войовничими шиїтами. Це був рідкісний в історії мусульманства випадок, коли тюркські племена прийняли іслам шиїтського напрямку. На чолі нового військово-політичного об'єднання встав 14-річний шах Ісмаїл. Підкоривши собі значні території Азербайджану й Ірану і влаштувавшись у Тебрізі, Ісмаїл 1502 р. оголосив себе шаханшахом. Саме цю подію прийнято вважати відправною точкою в історії тюрко-перської держави Сефевідів. За перші десять років правління Ісмаїл установив владу над усім Іраном, включно із Хорасаном, частиною Мавераннахра й Закавказзя. За часів правління Аббаса I Мірзи держава досягла найвищої військово-політичної могутності, розквіту економіки та культури. Однак це був останній зліт Ірану в межах середньовіччя. Держава зіткнулася з об'єктивними та суб'єктивними труднощами, що визначили подальший занепад Сефевідів. Радикальний східний деспотизм Аббаса суперечив із новими суспільно-політичними реаліями. Зміна світових торговельних шляхів підірвала основу економіки країни. Активніші сусіди (Туреччина, Московія, «Великі Моголи») досить швидко перетворили Іран на пересічну східну країну, яка стала жертвою агресії афганських племен.

Література

Основна:

1. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу : підручник для студентів класичних університетів. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 324–339.
2. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу : підручник. Київ: Либідь, 2002. С. 431–450.
3. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. Тематична хрестоматія. Київ: Либідь, 2011. 792 с.
3. The Cambridge history of Iran. Vol. 6: The Timurid and Safavid Periods / ed. Peter Jackson. Cambridge University Press, 1986. 2044 p.

Додаткова:

1. Беседіна Н. В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава: ПП Мирон І. А., 2020. 204 с.
2. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу: методичні рекомендації, довідкові матеріали для студентів третього курсу історичного факультету до навчальної дисципліни «Історія країн Азії та Африки в Середні віки». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. 72 с.
3. Єльников М. В., Маклюк О. М. Історія країн Сходу: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Історія та археологія». Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 106 с.
4. Кондратьєв І. В. Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя та Раннього нового часу: навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання історичних факультетів ВНЗ III– IV рівнів акредитації. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. 24 с.
5. Порох Н. Історія Азії та Африки. Навчальний посібник. Полтава, 2024. 164 с.
6. Ямпольська Л. М. Нова історія країн Азії та Африки (XVII – початок XX ст.): Навчально-методичний комплекс для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 142 с.
7. Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України. URL: <https://oriental-studies.org.ua/uk/home/>
8. Електронна наукова бібліотека Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/>
9. Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії». URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/naukovyi-zhurnal-problemyvsesvitnoi-istorii.html>

Тема 25. Утворення та розвиток Османської імперії у XV–XVII ст. Методика викладання теми «Османська імперія» в курсі всесвітньої історії 8 кл. (2 год.)

Заняття 1 (2 год.)

План

1. Завоювання Константинополя в 1453 р. Загибель Візантії та її наслідки.
2. Від султанату до світової держави: завоювання османів у XVI ст.
3. «Золотий вік»: економічний розвиток і державний устрій Османської імперії в часи розквіту.

Заняття 2 (2 год.)

1. Суспільно-політичний лад і соціальна структура Турецької імперії.
2. «Час зупинки» (кінець XVI–XVII ст.): поступовий занепад турецької могутності.
3. Туреччина та її сусіди в XVII ст. Становище підкореного населення й боротьба народів проти османського панування.

Завдання для самостійної роботи

Опрацювати поняття: ага, башибузуки, бейлербеї, великий візир, діван, екарі, еялет, енічери (яничари), заніми, ільтізама, кадї, кули, «люди меча», «люди пера», медресе, муфтїй, мюселлем, санджак, санджак беї, санджаки, тімар, улеми, фірман.

Теми рефератів:

1. Мусульманські духовні ордени.
2. Туреччина та українські землі в середні віки.

Методичні рекомендації.

Необхідно звернути увагу, що захоплення Константинополя та загибель Візантії викликали серйозні зміни на політичній карті світу. Поява Османської імперії вплинула на політику провідних країн Європи та Азії. Інтереси Османської держави не могли не враховувати наймогутніші держави Європи та Азії. Протистояння Сходу та Заходу досягло свого апогею. Утвердження турецького контролю над протоками Босфор і Дарданелли визначило долю Причорномор'я. У 1475 р. «шабельний удар» османського експедиційного корпусу ліквідував у Криму генуезькі колонії та православне князівство Феодоро. У Північному Причорномор'ї з'явився новий господар, який не приховував своїх гегемоністських намірів. Кримський хан змушений був визнати себе васалом турецького султана.

Перетворення Чорного моря на внутрішнє озеро Османської імперії дозволило султанам проводити агресивну багатовекторну зовнішню політику,

найбільш активні фази якої припадають на час правління Селіма I Явуза й Сулеймана I Кануні. Також слід зазначити, що успіхи Блискучої Порти значною мірою були зумовлені неузгодженістю та роз'єднаністю європейських держав та східних деспотій. Необхідно підкреслити, що турецьке панування в підлеглих та залежних країнах здійснювалося зазвичай за допомогою васальних режимів.

Історія середньовічної Османської імперії викликає великий інтерес як приклад класичної, глибоко мілітаризованої східної деспотії з високорозвиненим адміністративно-бюрократичний апаратом. В XVI ст. Туреччина набула типових рис східної середньовічної деспотії. Характерною особливістю державної влади Османської імперії була величезна влада султана-халіфа. У турецьких володіннях панував добре відомий на сході принцип: «падишах – пастух, а піддані – стадо». На чолі імперії стояли султани з роду Османа. Біля султанського трону була сконцентрована вся влада в державі. Він вважався світським і духовним правителем держави, зберігачем, виконавцем і тлумачем священного закону.

Надзвичайно важливу роль у державному житті країни відігравав палац, який комплектувався за рахунок девширме, і в надрах якого ухвалювалися життєво важливі рішення. Для державного життя Османської імперії були характерними такі принципи: найсуворіша дисципліна; в управлінні державою (як і в більшості східних деспотій) застосовувався принцип мерітократії; встановлювалася сувора ієрархія, поділ влади за вертикаллю; діяла добре налагоджена система контролю та доносів. Особливу увагу необхідно приділити становищу та ролі духовенства в державній системі. Султан Сулейман I затвердив «Кануннаме» (законоположення) для кожного району імперії. Текст загального зводу законів надіслали всім кадіям імперії. Іноді Канун-наме тлумачать як перше світське законодавство в країнах ісламу. Інші фахівці вважають, що Османську імперію слід розглядати як істинний халіфат, у якому саме норми шаріату регулювали всі складові суспільно-політичного, культурного й особистого життя.

Отож, у першій половині XVI ст. державні інститути Туреччини досягли закінченого вигляду та впродовж століть в османському суспільстві вважалися зразком для наслідування.

Вивчення суспільно-політичного ладу Османської держави показує, що соціальна структура суспільства була характерна для типової східної деспотії. Усі піддані султана мали рівне безправ'я перед верховною владою. В Османській Туреччині не було будь-якого шляхетного стану (дворянства). Вважалося, що всі люди рівні від народження, ніяких переваг, пов'язаних зі шляхетною кров'ю не було, гідність не могла передаватися в спадок. Перед державою в особі султана не було ніяких особистих прав, понять честі й гідності тощо. Османські автори ділили сучасне їм суспільство на чотири розряди – улама (духовенство), аскери (військові), реая (селянство) та ан-нас (мешканці міст). У правовому відношенні розподіл на розряди ніякого значення не мав, стани в суспільстві не сформувалися. У складі держави унаслідок

завоювань була велика кількість іновірців. Вони були об'єднані в мілleti – автономні релігійно-політичні утворення іновірців: рум міллет, яхуді міллет, ермен міллет (вірмено-грігоріани, копти, несторіани та інші).

Жорсткість деспотичної держави не виключала широку автономію та самоврядування лише на рівні общин і милетів. XVI ст. стало часом найвищого злету середньовічної османської держави, заснованої на деспотичних засадах. Вона об'єднувала великі території, що відрізнялися рівнем соціально-економічного та цивілізованого розвитку, а також різноманітністю етносів, релігій і традицій. Успішний розвиток Османії забезпечували вдале поєднання державної політики централізації та самоврядування, добре налагоджена й організована військова машина, заснована на тімарній системі, зважена внутрішня політика, що враховувала інтереси підкореної частини населення.

Наприкінці XVI – в XVII ст. в суспільно-політичному житті Туреччини спостерігається загострення внутрішньополітичної боротьби, а також соціальних та Етно-релігійних проблем. Османське суспільство неминуче підійшло до зміни державно-феодального землеволодіння на приватно-феодальне. Криза військово-ленної системи доповнилася кризою «палацу». Стамбульські яничари з опори султана перетворилися на джерело напруженості. Державний механізм роз'їдала корупція. Кризові явища в державній та суспільно-політичній сфері посилювалися економічними проблемами. «Революція цін» та приплив американського золота в Європу призвів до девальвації акче та зростання цін. Пауперизація населення набула загрозливих розмірів. Невипадково в турецькій історіографії цей період османської історії називають «часом зупинки». Османська імперія втратила історичну ініціативу й важко утримувала завойовані позиції. «Турецький марш» 1683 р. на Відень закінчився повним розгромом війська султана Мехмеда IV. Європейські держави, що вступили в епоху Нового часу, поступово перейшли в наступ, боротьба за «спадщину» турецької держави, призвела до виникнення так званого «східного питання».

Необхідно уважно вивчити основні наслідки османського панування на завойованих землях і територіях, які призвели до гальмування та викривлення історичного розвитку завойованих країн, консервації віджилих феодальних відносин. Треба враховувати такі далекосяжні наслідки османського гніту, як значна еміграція населення; зміна напрямку торговельних шляхів; поширення рабовласницького устрою, дискримінація християнського та єврейського населення. Треба проаналізувати думку видатного турецького історика Г. Іналжика: «У той час, коли динамічна та гуманістична Європа позбавлялася всіх форм середньовіччя, Османська імперія дедалі впертіше чіплялася за традиційні форми близькосхідної цивілізації...»

Література

Основна:

1. Гюркан Е. С. Шпигуни султана. Агентурні, саботажницькі та корупційні мережі XVI століття; пер. з турецької О. Кульчинський. Київ: Видавництво Анетти Антоненко; Ніка-Центр, 2023. 320 с.
2. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу: підручник для студентів класичних університетів. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 368–380.
3. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу : підручник. Київ: Либідь, 2002. С. 482–489.
4. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. Тематична хрестоматія. Київ: Либідь, 2011. 792 с.
5. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600; пер. з англ. О. Галенко. Київ : Критика, 1998. 287 с.
6. Кримський А. Історія Туреччини: В 5 т. Київ: Наукова думка, 1974. Т. 4: Сходознавство. 640 с.
7. Соціально-економічний і політичний розвиток Османської імперії в XIV– XVII ст. Історія середніх віків. Практикум. Частина 1: навч. посібник. Київ: КНТ, 2021. С. 453–529.
8. Baer M. D. The Ottomans: Khans, Caesars, and Caliph. New York: Basic Books. 560 p.

Додаткова:

1. Бесєдіна Н. В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава: ПП Мирон І. А., 2020. 204 с.
2. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу: методичні рекомендації, довідкові матеріали для студентів третього курсу історичного факультету до навчальної дисципліни «Історія країн Азії та Африки в Середні віки». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. 72 с.
3. Єльников М. В., Маклюк О. М. Історія країн Сходу: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Історія та археологія». Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 106 с.
4. Кондратьєв І. В. Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя та Раннього нового часу: навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання історичних факультетів ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. 24 с.
5. Порох Н. Історія Азії та Африки. Навчальний посібник. Полтава, 2024. 164 с.
6. Ямпольська Л. М. Нова історія країн Азії та Африки (XVII – початок XX ст.): Навчально-методичний комплекс для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 142 с.
7. Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України. URL: <https://oriental-studies.org.ua/uk/home/>
8. 16. Електронна наукова бібліотека Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/>

9. 17. Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії». URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/naukovyi-zhurnal-problemyvsesvitnoi-istorii.html>

Змістовий модуль 2. Історія країн Сходу нового часу

Тема 28. «Революція Мейдзі» і проблема модернізації Японії наприкінці XIX – на початку XX ст. (2 год.)

План.

1. Сьогунат Токугава: соціально-економічний, політичний і культурний розвиток Японії в XVII – першій половині XIX ст.
2. Соціально-політична боротьба в Японії в 60-х рр. XIX ст: ліквідація сьогунату, реставрація влади імператора.
3. Реформи Мейдзі (1868 – 1873 рр.): зміст, значення.
4. Капіталістична модернізація Японії в останній третині XIX – на початку XX ст.
5. Зовнішня політика Японії в кінці XIX – на початку XX ст.

Завдання для самостійної роботи

Опрацювати поняття: буржуазна революція, концерни, зразкові підприємства, «мейдзі ісін», самураї, сегунат, реставрація імператорської влади, буржуазні перетворення, конституційна реформа.

Теми рефератів:

1. Протистояння самурайства буржуазним реформам в Японії кінця XIX ст.: причини та наслідки.
2. Створення та діяльність перших політичних партій в Японії (остання третина XIX століття).
3. Конституційний процес в Японії 70-80-х років XIX століття.

Методичні рекомендації.

Японія належить до країн Далекосхідної цивілізації – конфуціанського цивілізаційно-культурного середовища. Студентам слід проаналізувати базові елементи формування японського суспільства XVII – початку XX ст.: вплив природного фактору на формування особистості і соціуму; роль національних конфесій у формуванні «картини світу» японців: синтоїзму – натуроцентризм, культ пращурів, міфологія, божественне походження верховної влади, естетичні принципи; конфуціанства – ієрархічність, патерналізм, групова

свідомість, етика взаємовідносин; буддизму (дзен-буддизму) в традиційній культурі.

Слід звернути увагу на зовнішній фактор у формуванні японської соціокультурної системи: вироблення механізму адаптації, схильність до запозичення елементів європейської цивілізації з урахуванням традицій і національної специфіки; «військову» функцію держави з експансіоністською зовнішньою політикою (як витоки – самурайський дух мілітаризму). Це допоможе при розгляді основних питань семінарського заняття. При вивченні даної теми особливу увагу слід звернути на суспільно-політичні, соціально-економічні та культурно-ідеологічні зміни, що відбулися в житті країни з утвердженням сьогунату Токугава (завершення об'єднання країни; державний устрій: система бакухан, місце і роль інституту імператорської влади, форми контролю сьогуну над даймьо; соціальна політика нового режиму: становий поділ японського суспільства, система сі-но-ко-сьо (самураї – селяни – ремісники – торговці), заходи для боротьби з феодалною опозицією; нові явища в поземельних відносинах, зростання міст, роль торговельно-ремісничих прошарків, регламентація економічного життя; духовно-ідеологічний розвиток Японії). На початку XVII ст. значних змін зазнала зовнішня політика країни. Визначити причини «самоізоляції» Японії від зовнішнього світу, а також наслідки такої політики. XVII – XVIII ст. стали початком зародження російсько-японських відносин.

Необхідно звернути увагу на спроби Росії встановити з Японією торговельні відносини (місії Лаксмана та Резанова), а також на сутність територіальних суперечок між двома країнами (проблема т. зв. «північних територій»). У середині XIX ст. спостерігається активізація європейських держав і США, які почали широку колоніальну експансію на Далекому Сході, наслідком якої стало «відкриття» Японії.

Варто проаналізувати результати укладення «ансейських» договорів. Насильницьке «відкриття» Японії стало новим етапом в її історії. Доцільно звернути увагу на зміни в суспільно-політичному, соціально-економічному та духовно-ідеологічному житті країни. Крах політики «самоізоляції» і зміна зовнішньополітичного курсу японського уряду призвели також до активізації опозиції та кризи влади сьогуну, а потім до громадянської війни 60-х рр. XIX ст. і подій 1867–1868 рр. – феноменальних в історії Далекосхідного регіону. З'ясувати їхні причини, хід і наслідки.

Студенти повинні поміркувати над характером подій 1867–1868 рр.: «реставрація Мейдзі» чи «революція Мейдзі» (буржуазна, консервативна?), навівши відповідну аргументацію. Реформи Мейдзі 1868– 873 рр. дали могутній імпульс розвитку капіталізму і розчистили шлях для великомасштабних буржуазних перетворень. Доцільно проаналізувати зміст і значення «Мейдзі ісін» – просвітницького правління імператора Муцухіто.

Особливу увагу слід приділити процесам модернізації епохи Мейдзі: проаналізувати внутрішні та зовнішні передумови перетворень, охарактеризувати і дати оцінку основним реформам – адміністративній,

становій, військовій, аграрній. Чому у 70-х рр. XIX ст. виник «Рух за свободу і народні права»? Звернути увагу на формування перших політичних партій, визначити їх соціальну базу, завдання, вплив на політичну ситуацію в країні. Розкриваючи питання «Капіталістична модернізація Японії в останній третині XIX – на початку XX ст.», треба з'ясувати основні етапи розвитку японської промисловості, характерні риси економічного розвитку даного періоду. Звернути увагу на роль держави у створенні сучасної промисловості (практика «зразкових підприємств» та ін.) і визначити причини, що обумовили високу конкурентоспроможність японської промислової продукції на світовому ринку.

Прийнята у 1889 р. Конституція Японської імперії (рекомендується робота з джерелом) на тривалий період закріпила політичний устрій Японії – конституційну монархію. Проаналізувати виборче законодавство, характер політичної влади, функції парламенту. Зосередити увагу на становленні імператорської системи: ідеології тенноїзму, концепції «кокутай» – основі реставрації імператорської влади. З'ясувати сутність реформ у галузях освіти, культури, побуту та їх значення. У чому полягала своєрідність модернізації епохи Мейдзі?

Обговорити дискусію в зарубіжній, радянській і сучасній російській та українській японістиці про характер перетворень в Японії. Визначити, який вплив мала модернізація на різні соціальні прошарки Японії в останній третині XIX – на початку XX ст., звернути увагу на зростання ультранационалістичних тенденцій у японському суспільстві. У 70-х рр. XIX ст. Японія вдається до жорсткого зовнішньополітичного курсу. Визначити причини активізації її зовнішньої політики в даний період. Проте міжнародне становище країни було досить своєрідним. Варто спробувати з'ясувати фактори, що стримували японську дипломатію і проаналізувати процес перегляду нерівноправних договорів. Звернути увагу на прагнення Японії до домінування у Східній Азії та її відносини з Китаєм, Кореєю, Росією, а також із західними державами. Визначити наслідки війн за участі Японії наприкінці XIX – на початку XX ст., а також географію її територіальних надбань. Завершити семінарське заняття слід визначенням специфіки японської моделі модернізації та її результатів.

Література

Основна:

1. Головченко В. І. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX ст.): Навч. посіб. К.: Либідь, 2010. 520 с.
2. Дослідження блага. Частина I, глава 1. Перекл. з яп., вступ. ст. та коментарі С.В. Капранова. Східний світ. 2022. №3 (116). С. 204–212.
3. Закорчевський А. А. Гуманітарні знання й освіта в Японії XVII–XXI ст. Східний світ. 2018. №1 (98). С. 62–87.
4. Іванюк О. Л., Федюк В. Ю. Далекосхідна проблематика на шпальтах київської газети «Рада» (1906–1914 рр.). Східний світ. 2021. №3 (112). С. 27–38.
5. Капранов С. В. Дзен-буддизм та духовно-інтелектуальний потенціал Японії (друга пол. XIX – XX ст.). Східний світ. 2019. №3 (104). С. 5–14.

6. Капранов С. В. Трансформація духовної культури Японії в ХІХ ст. (на прикладі Сінто). Східний світ. 2014. №3 (84). С. 26–35.
7. Кириченко В. П. Нова історія країн Азії та Африки та Латинської Америки. Київ: Либідь, 2002. 168 с.
8. Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія: dtv-atlas. Київ: Знання Прес, 2001. 631 с.
9. Коваленко О. самурайські хроніки: Ода Нобунага. Київ: Дух і Літера, 2013. 960 с.
10. Матвеева Л. В. Нариси з історії сходознавства. Київ: Стилос, 2008. 400 с. 121
11. Поп Ю. І. Нова історія країн Азії і Африки (ХVІ – початок ХХ ст.): Підручник. Київ: ВЦ Академія, 2012. 376 с.
12. Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ: Аквілан-Прес, 1997. 256 с.
13. Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки. Постсередньовічний Схід (ХVІІІ – друга половина ХІХ ст.): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів]. Київ: Либідь, 2007. 558 с.
14. Рубель В. А. Коріння й генезис стану bushis (самураїв) в середньовічній Японії. Східний світ. 1996. № 2. С. 29–36.
15. Савенков В. В. Нова історія міжнародних відносин країн Азії та Африки: метод. рек. До самостійної роботи для студ. спец. «Міжнародні відносини» та «Країнознавство» вищ. навч. закл. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 253 с.
16. Саїд Е. Орієнталізм. Перекл. з англ. В. Шовкун. Київ: Наукова думка, 2001. 511 с.
17. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Скорочена версія томів І–VІ Д. Ч. Сомервелла; пер. з англ. Т. 1–2. Київ: Основи, 1995. 610 с.
18. Хамагуті Е. Що таке японська модель: переваги та вади в добу глобалізації: Пер. с яп. Київ: КМ Академія, 2003.

Додаткова:

1. Беседіна Н. В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава: ПП Мирон І. А., 2020. 204 с.
2. Єльников М. В., Маклюк О. М. Історія країн Сходу: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Історія та археологія». Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 106 с.
3. Кондратьєв І. В. Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя та Раннього нового часу: навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання історичних факультетів ВНЗ ІІІ–ІV рівнів акредитації. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. 24 с.
4. Методичні вказівки до вивчення теми «Історія Японії нового та новітнього часу» (у межах курсу «Історія країн Азії, Африки та Латинської Америки нового та новітнього часу»). Укладач О.В. Дяченко. Дніпропетровськ: Грані, 2015. 25 с.

5. Порох Н. Історія Азії та Африки. Навчальний посібник. Полтава, 2024. 164 с.

6. Ямпольська Л. М. Нова історія країн Азії та Африки (XVII – початок XX ст.): Навчально-методичний комплекс для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 142 с.

7. Електронна наукова бібліотека Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/>

8. Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії». URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/naukovyi-zhurnal-problemyvsesvitnoi-istorii.html> 4. Електронний каталог бібліотеки ПНПУ імені В.Г. Короленка. URL: <http://elcat.pnpu.edu.ua/>

Тема 31. Британська Індія в другій половині XIX – на початку XX ст.: трансформація традиційної структури (2 год.)

План

1. Індійське народне повстання (сипайське) 1857–1859 рр.): причини, хід та наслідки
2. Британська політика в Індії після придушення повстання сипаїв. Реформи кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст.
3. Колоніальна Індія в останній третині XIX — на початку XX ст. Особливості розвитку капіталізму.
4. Зародження та розвиток всеіндійського національно-визвольного руху. ІНК та його діяльність наприкінці XIX — на початку XX ст.

Завдання для самостійної роботи

Опрацювати поняття: колоніалізм, колоніальна політика, колоніальна експлуатація, монокультурна економіка, сипаї, заміндарі, райятварі, маузавар.

Теми рефератів:

1. Соціальні суперечності в Індії середини XIX століття.
2. Методи колоніальної експлуатації Індії на середину XIX століття.
3. Англійська Ост-Індійської компанія в контексті еволюції колоніальної політики Англії XVII – I пол. XIX ст.

Методичні рекомендації.

Наприкінці 50-х років XIX ст. відбулося Індійське народне повстання (сипайське). Слід докладно з'ясувати його причини, хід та наслідки.

Слід проаналізувати британську політику в Індії після придушення повстання сипаїв, а також реформи кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст.

Це потрібно пов'язати з тим, що в другій половині XIX ст. в основному було завершено перетворення Індії в аграрно-сировинний придаток Великобританії. Розглядаючи третє питання, необхідно виокремити причини, які обумовили посилення колоніальної експлуатації Індії, а також нові явища в колоніальній політиці англійців.

Слід звернути увагу на найважливіші особливості розвитку Індії наприкінці XIX ст.: ріст товарно-грошових відносин, формування капіталістичного укладу і нових суспільних класів, трансформацію традиційної структури індійського суспільства та ін.

Необхідно визначити вплив англійського колоніалізму на економічний розвиток Індії: розкрити особливості інтеграції Індії в систему колоніального синтезу (шляхи розвитку капіталізму, роль і співвідношення англійського і місцевого капіталу, міцність індійської общини, високий рівень експлуатації, проблема перенаселення й безробіття). Найважливіше значення для трансформації господарства мав промисловий розвиток Індії і стимулюючий його вивіз капіталу.

Потрібно розкрити роль активної торгівлі, вивозу англійського банківського і промислового капіталу, формування національного індійського капіталу, появи національної буржуазії і пролетаріату, розвитку сітки залізниць, видобувних промислів і промислових підприємств у деформуванні звичної традиційної структури землеробства і ремесла. Важливе значення в розвитку Індії мало й активне запровадження елементів європейської (британської) політичної культури і практики, європейської освіти. Це сприяло проникненню в Індію багатьох європейських ідей та ідеалів, знань і досвіду, привело до знайомства з європейською культурою, стилем життя.

Важливо детально проаналізувати ліберальні заходи віце-короля Індії лорда Ріппона (1880–1884) та реформи початку 90-х років XIX ст. Значною подією у політичному житті Британської Індії стало зародження всеіндійського національно-визвольного руху.

Слід звернути увагу на його основні напрями, а також створення Індійського національного конгресу (ІНК) і виникнення мусульманського та індуського общинних рухів. Світський (ІНК) і релігійний рух за оновлення Індії спершу сприяли зусиллям англійців, спрямованим на трансформацію традиційної структури.

Доречно прослідкувати розвиток в Індії антиколоніальної опозиції, з'ясувати сутність її ідеології та практичної діяльності.

Література

Основна:

1. Беседіна Н. В. Адміністративно-територіальні реформи в Індії: мета, характер, основні етапи та наслідки. Вивчення та впровадження в Україні інноваційного досвіду вдосконалення діяльності органів влади: Матеріали

другої Всеукраїнської науково-практичної конференції, 4 грудня 2007 року. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. С. 66–70

2. Бродський Р.М., Єнольський З. А. Нова історія країн Азії та Африки: 1870 — 1917. Львів, 1986. 333 с.

3. Головченко В. І. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець ХІХ – друга третина ХХ ст.): Навч. посіб. Київ: Либідь, 2010. 520 с.

4. Кириченко В. П. Нова історія країн Азії та Африки та Латинської Америки. Київ: Либідь, 2002. 168 с.

5. Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія: dtv-atlas. Київ: ЗнанняПрес, 2001. 631 с.

6. Макарчук В. С. Делійський султанат та держава Великих Моголів в Індії. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. Київ, 2001. С.482–488.

7. Матвеева Л. В. Нариси з історії сходознавства. Київ: Стилос, 2008. 400 с.

8. Поп Ю. І. Нова історія країн Азії і Африки (ХVІ – початок ХХ ст.): Підручник. Київ: ВЦ Академія, 2012. 376 с.

9. Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки. Постсередньовічний Схід (ХVІІІ – друга половина ХІХ ст.): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Либідь, 2007. 558 с.

10. Саїд Е. Орієнталізм. Перекл. з англ. В. Шовкун. Київ: Наукова думка, 2001. 511 с.

11. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Скорочена версія томів І–VІ Д. Ч. Сомервелла; пер. з англ. Т. 1–2. Київ: Основи, 1995. 610 с.

12. Філь Ю. С. Вплив західної думки на ідеологів націоналізму в Північній Індії (кін. ХІХ-поч. ХХ ст.). Східний світ. 2015. №2 (87). С. 57–63.

13. Філь Ю. С. Політична вестернізація індуських освічених кіл Північної Індії (1858–1921 рр.). Східний світ. 2016. №1 (90). С. 47–56.

Додаткова:

1. Беседіна Н. В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава: ПП Мирон І. А., 2020. 204 с.

2. Єльников М. В., Маклюк О. М. Історія країн Сходу: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Історія та археологія». Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 106 с.

3. Кондратьєв І. В. Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя та Раннього нового часу: навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання історичних факультетів ВНЗ ІІІ–ІV рівнів акредитації. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. 24 с.

4. Порох Н. Історія Азії та Африки. Навчальний посібник. Полтава, 2024. 164 с.

5. Савенков В.В. Нова історія міжнародних відносин країн Азії та Африки: метод. рек. До самостійної роботи для студ. спец. «Міжнародні

відносини» та «Країнознавство» вищ. навч. закл. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 253 с.

6. Ямпольська Л. М. Нова історія країн Азії та Африки (XVII – початок XX ст.): Навчально-методичний комплекс для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 142 с.

8. Всеукраїнська асоціація індологів. URL: <http://indology.ho.ua/association.html>

9. Електронна наукова бібліотека Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/>

10. Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії». URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/naukovyi-zhurnal-problemyvsesvitnoi-istorii.html>

Тема 33. Криза в Османській імперії та спроби її подолання за допомогою реформ (кінець XVIII – XIX ст.). Танзимат. (2 год.)

План

1. Загострення соціально-економічних і суспільно-політичних протиріч, зовнішньополітичних труднощів Османської імперії на межі XVIII – XIX ст. Реформи султана Селіма III (1789 – 1807 рр.).
2. Системна криза Османської імперії та пошуки шляхів її подолання в період правління султана Махмуда II (1808 – 1839 рр.).
3. Танзиматські реформи 40-х – 70-х рр. XIX ст.: причини, зміст, результати.
4. Ліберально-конституційний рух 60 – 70-х рр. XIX ст. Конституція 1876 р. Перший парламент Османської імперії.

Завдання для самостійної роботи

Опрацювати поняття: режим капітуляцій, теократична форма правління, танзимат, економічне проникнення, «східне питання», колонія, напівколонія, протекторат.

Теми рефератів:

1. Реформи султана Селіма III: досягнення та проблеми.
2. Перший період танзимату: особливості реформаційних процесів.
3. Другий період танзимату та кризові явища у економіці країни.

Методичні рекомендації.

Перед розглядом проблематики семінарського заняття студентам треба пригадати особливості розвитку країн ісламського цивілізаційного світу, зокрема турецький варіант.

Слід звернути увагу на те, що унікальність географічного розташування Османської імперії (на межі двох цивілізацій), сильні державні традиції, порівняно слабкий фактор колоніалізму спричинили взаємовплив східного традиціоналізму і західної культури.

Оттоманська Порта першою серед ісламських країн зазнала процесу вестернізації (реформи султанів Селіма III і Махмуда II, танзимат, Молодотурецька революція), що, з одного боку, наблизило її до європейських стандартів, а з другого – призвело до кризи та розпаду. Ці тенденції розвитку країни студенти мають проаналізувати в ході семінарського заняття.

Вивчаючи економічний і політичний розвиток Османської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., студентам слід звернути увагу на фактори, що викликали її кризу: занепад військово-ленної (тімарної) системи, зростання приватнофеодального землеволодіння, занепад збройних сил (яничарських і сіпахійських формувань), а також конкретні прояви кризових явищ: зниження військової могутності, поразки у війнах, скорочення прибутків скарбниці, посилення експлуатації народів національних окраїн, зростання політичної нестабільності тощо. На підставі джерел, рекомендованої наукової та навчальної літератури проаналізувати результати війн, які вела Османська імперія, зробивши акцент на російсько-турецьких війнах останньої третини XVIII ст. та їх наслідках (Кючук-Кайнарджийський та Ясський мирні договори). Посилене економічне проникнення європейців призвело до поступової трансформації режиму капітуляцій (дефініціювати поняття) у систему нерівноправних договорів.

Занепад військової могутності, економічне, політичне і культурне відставання Туреччини від капіталістичної Європи призвели до виникнення наприкінці XVIII ст. «східного питання» – питання про подальшу долю Османської імперії. З'ясувати принципові відмінності російсько-австрійського та англо-французького підходів до вирішення цього питання і визначити, чим були викликані ці відмінності. В умовах системної кризи Османської імперії на межі XVIII – XIX ст. найбільш далекоглядна частина еліти намагалася врятувати імперію за допомогою поверхових реформ.

Спираючись на рекомендовані джерела, наукову і навчальну літературу, студенти повинні дати оцінку перетворенням в межах Османської імперії, звернувши особливу увагу на реформи султанів Селіма III (1789–1807 рр.), Махмуда II (1808–1839 рр.) і танзиматські реформи (1839 – початок 70-х рр. XIX ст.). Аналізуючи ці реформи, визначити їх основні завдання і напрямки, прослідкувати, як вирішувалося найбільш актуальне для імперії національне питання, а також з'ясувати ставлення різних верств суспільства (зокрема суннітського мусульманського духовництва) до проведених перетворень. Позитивні зрушення в країні супроводжувалися зростанням національної самосвідомості в середовищі турецької інтелігенції. У 60–70-х рр. XIX ст. розгорнувся ліберально-конституційний рух на чолі з товариством «Нові османи». В умовах нового загострення внутрішньополітичної ситуації, викликаній подіями на Балканах 1875–1876 рр., «нові османи» перейшли до

рішучих дій, наслідком яких стали зміна султана, скликання першого меджлису і прийняття Конституції (грудень 1876 р.).

Література

Основна:

1. Головченко В. І. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX ст.): Навч. посіб. Київ: Либідь, 2010. 520 с.
2. Іналджик Г. Османська імперія: Класична доба, 1300–1600. Київ: Критика, 1998. 286 с.
3. Кириченко В. П. Нова історія країн Азії та Африки та Латинської Америки. Київ: Либідь, 2002. 168 с.
4. Кримський А. Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. Київ-Львів: Олір, 1996. 288 с.
5. Поп Ю. І. Нова історія країн Азії і Африки (XVI – початок XX ст.): Підручник. Київ: ВЦ Академія, 2012. 376 с.
6. Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки. Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Либідь, 2007. 558 с.
7. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Сомервелла; пер. з англ. Т. 1–2. Київ: Основи, 1995. 610 с.
8. Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914. Cambridge, 1994
9. Faroqhi S. Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources. Cambridge, 1999
10. Finkel C. Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300–1923. London, 2006.
11. Lowry H. The Nature of the Early Ottoman State. New York, 2003
12. Pitcher E.D. An Historical Geography of the Ottoman Empire: From the Earliest Times to the End of the Sixteenth Century. Leiden, 1972
13. Shaw S., Shaw E.K. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 1–2. Cambridge, 1976–77
14. The Great Ottoman Turkish Civilization. Ankara, 2000.

Додаткова:

1. Беседіна Н. В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава: ПП Мирон І. А., 2020. 204 с.
2. Єльніков М. В., Маклюк О. М. Історія країн Сходу: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Історія та археологія». Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 106 с.
3. Кондратьєв І. В. Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя та Раннього нового часу: навчально-методичний посібник для студентів заочної

форми навчання історичних факультетів ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. 24 с.

4. Порох Н. Історія Азії та Африки. Навчальний посібник. Полтава, 2024. 164 с.

5. Ямпольська Л. М. Нова історія країн Азії та Африки (XVII – початок XX ст.): Навчально-методичний комплекс для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 142 с.

6. Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України. URL: <https://oriental-studies.org.ua/uk/home/>

7. Електронна наукова бібліотека Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/>

8. Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії». URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/naukovyi-zhurnal-problemyvsesvitnoi-istorii.html>

Тема 35. Османська імперія наприкінці XIX – на початку XX ст. (4 год.)

План.

1. Режим “зулюму” (1878 – 1908 рр.) і зародження опозиційного молодотурецького руху.
2. Молодотурецька революція 1908 – 1909 рр.
3. Внутрішня та зовнішня політика молодотурків у 1909 – 1914 рр.
4. Османська імперія в роки Першої світової війни. Причини краху імперії.

Завдання для самостійної роботи

Опрацювати поняття: режим «зулюму», младотурки, революційна криза, революційна ситуація, буржуазні перетворення, «Пробудження Азії».

Теми рефератів:

1. Визрівання революційної кризи в Османській імперії в кінці XIX на поч.. XX ст.
2. Младотурецька ідеологія: витоки, еволюція, підсумки.

Методичні рекомендації.

Державний переворот Абдул-Хаміда II (лютий 1878) став знаковою подією для реакційних сил і поклав початок періоду «зулюму» (деспотії), що відобразилося на подальшому розвитку Османської імперії.

Аналізуючи політичний розвиток Туреччини наприкінці XIX – на початку XX ст., основний акцент слід зробити на характерних особливостях режиму

«зулюму» (відміна завойованих раніше прав і гарантій особистості, масовий терор, жорстка цензура тощо). На основі роботи з джерелами визначити специфіку розвитку цього періоду та її наслідки. Ідеологією кривавого режиму Абдул-Хаміда II стали «паносманізм» і «панісламізм» (дати визначення термінів).

Наприкінці XIX ст. істотно зросла залежність Туреччини від країн Заходу. Вивчаючи дане питання, слід звернути увагу на форми і методи економічної експансії капіталістичних держав, а також причини, які обумовили зростання німецького впливу в Османській імперії на початку XX ст.

Особливу увагу слід звернути на причини зародження молодотурецького руху і діяльність організації «Єднання і прогрес» (1889 р.) з консолідації опозиційних сил. Зупинитись на різній інтерпретації молодотурками терміну «прогрес» (на прикладі програм груп Ахмеда Ризи та Сабахеддіна). Здійснити компаративний аналіз програм і соціального складу організацій «Товариство нових османів» та «Єднання і прогрес».

З'ясувати основні чинники молодотурецької революції 1908–1909 рр. Молодотурецький переворот в липні 1908 р. істотно змінив політичну ситуацію, специфіка якої полягала в існуванні фактичного двовладдя (султанський уряд – молодотурецькі комітети) до весни 1909 р. Після придушення контрреволюційного заколоту у Стамбулі і зміни султана (квітень 1909 р.) молодотурки взяли всю реальну владу в свої руки. Можна провести дискусію стосовно характеру подій 1908–1909 рр.: революція чи переворот?

Вивчаючи внутрішню та зовнішню політику молодотурків у 1909–1914 рр., слід проаналізувати найважливіші перетворення нового режиму, звернувши увагу на їх політичну спрямованість, його ідеологію (доктрина османізму), зміни в політичній системі країни, а також міжнародне становище Османської імперії та політику іноземних держав (анексія Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини, Триполітанська війна 1911–1913 рр., Балканські війни 1912–1913 рр.).

Фактичний розпад імперії призвів до встановлення диктатури «молодотурецького триумвірату», що втягнув країну у Першу світову війну. З'ясувати основні тенденції в економічному і політичному розвитку Порти в 1914–1918 рр., її участь у бойових діях і підсумки війни (Мудроське перемир'я 30 жовтня 1918 р.). Цікавою дискусійною темою є визначення причин краху Османської імперії.

Література

Основна:

1. Головченко В. І. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX ст.): Навч. посіб. Київ: Либідь, 2010. 520 с.
2. Кириченко В. П. Нова історія країн Азії та Африки та Латинської Америки. Київ: Либідь, 2002. 168 с.

3. Константинов В. Ю. Берлінський конгрес 1878. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ: Знання України, 2004. Т.1. 760 с.

15. Кримський А. Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. Київ-Львів: Олір, 1996. 288 с.

4. Поп Ю. І. Нова історія країн Азії і Африки (XVI – початок XX ст.): Підручник. Київ: ВЦ Академія, 2012. 376 с.

5. Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки. Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Либідь, 2007. 558 с.

6. Спроби модернізації Османської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/polyanskii-2017-world-history-9-class/25.php>

7. Турецька революція 1908–1909 рр. Документи і матеріали URL:http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XX/1900-1920/Tureck_revol_1908/pred.htm.

8. Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914. Cambridge, 1994

9. Faroqhi S. Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources. Cambridge, 1999

10. Finkel C. Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300–1923. London, 2006.

11. Lowry H. The Nature of the Early Ottoman State. New York, 2003

12. Pitcher E.D. An Historical Geography of the Ottoman Empire: From the Earliest Times to the End of the Sixteenth Century. Leiden, 1972

13. Shaw S., Shaw E.K. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 1–2. Cambridge, 1976–77

14. The Great Ottoman Turkish Civilization. Ankara, 2000

Додаткова:

1. Беседіна Н. В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава: ПП Мирон І. А., 2020. 204 с.

2. Єльніков М. В., Маклюк О. М. Історія країн Сходу: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Історія та археологія». Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 106 с.

3. Кондратьєв І. В. Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя та Раннього нового часу: навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання історичних факультетів ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. 24 с.

4. Порох Н. Історія Азії та Африки. Навчальний посібник. Полтава, 2024. 164 с.

5. Ямпольська Л. М. Нова історія країн Азії та Африки (XVII – початок XX ст.): Навчально-методичний комплекс для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 142 с.

6. Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України. URL: <https://oriental-studies.org.ua/uk/home/>

7. 16. Електронна наукова бібліотека Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/>

8. 17. Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії». URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/naukovyi-zhurnal-problemyvsesvitnoi-istorii.html>

Тема 37. Китай у другій половині XIX – на початку XX ст. (4 год)

Заняття 1. (2 год.)

План

1. Соціальна утопія в Китаї в середині XIX ст. Тайпіни.
2. Політика самопосилення» в Китаї (1860-ті рр. – початок XX ст.). Політичний устрій і соціально-економічна модернізація Китаю.
3. Ліберально-реформаторський рух у Китаї. Кан Ювей.

Заняття 2. (2 год.)

План

1. Зародження національно-демократичного руху в Китаї. Сунь Ятсен.
2. Рух іхетуанів.
3. Сіньхайська революція 1911–1913 рр.: причини, періодизація, хід. наслідки.

Завдання для самостійної роботи

Опрацювати поняття: опіумні війни, система нерівноправних договорів, напівколонія, соціальна утопія, тайпіни, «небесна система земельної династії», революційна ситуація, манжурська династія, народовладдя, народне благоденство, «Пробудження Азії», тиранія Цзі.

Теми рефератів:

1. Хун Сюцюань: історичний портрет.

2. Опіумні війни в Китаї першої половини ХІХ ст. та їх наслідки для країни.
3. «Пробудження Азії»: історичний феномен, чи закономірність?
4. «Об'єднаний союз»: ідея, діяльність, результати.

Методичні рекомендації.

Китай належить до держав конфуціанського цивілізаційно-культурного регіону. Слід пригадати цивілізаційні особливості китайського суспільства, що продовжували впливати на його соціально-економічний, суспільно-політичний та духовно-ідеологічний розвиток у нові часи. Проаналізувати фактори, що формували традиційну культуру ханьців: природне середовище, автаркічність землеробства, сімейно-кланові зв'язки; провідна роль конфуціанства у формуванні етико-культурної традиції (характер відносин: індивід – соціум – держава, роль особистості в традиційному Китаї, доктрина імператорської влади, роль бюрократії, особливості її формування, інститут шеньши як важливий стабілізуючий механізм імперської системи, існування соціальної гармонії в межах мудро керованої держави як найвищий сенс конфуціанства). Проаналізувати синоцентристську модель всесвіту в уявленнях ханьців, ставлення до сусідських народів (варвари, данники), дефініціювати поняття «торговельно-культурна експансія».

На відміну від Японії, Китай у більшій мірі зберігав силу традиції і зневажливе ставлення до іноземних втручань та інновацій. Китай вирізнявся тотальним характером держави, бюрократичної влади, суспільства; причому організація влади мала біполярний характер: при міцній центральній владі переважав конфуціанський полюс цінностей, в періоди кризи та децентралізації – даосько-буддійський полюс як реакція на порушення норми (з'ясувати сутність ідей егалітаризму в масовій свідомості китайців).

У другій половині ХІХ ст. залежність цинського Китаю від іноземних держав ще більше зросла. Країна швидко втрачала залишки суверенітету і перетворювалася в напівколонію. З'ясувати причини і сутність політики «самопосилення» в Китаї. Проаналізувати політичний портрет регента Ци Сі.

З'ясувати, чому спроби правлячих кіл Китаю зміцнити свої військово-політичні та економічні позиції зазнали краху. Чому китайська політика «самопосилення» не дала таких результатів, як реформи Мейдзі в Японії? Невдачі реформаторських спроб правлячих кіл Китаю в другій половині ХІХ ст. призвели до посилення економічного та політичного впливу європейських країн, США і Японії в Китаї. Доречно визначити методи, якими користувалися капіталістичні держави для подальшого розширення свого впливу в Китаї, а також форми політичної та економічної залежності країни.

Тракувати поняття «орендні території» і показати їх на карті. Після японсько-китайської війни 1894–1895 рр. іноземні держави почали фактичний поділ країни на сфери впливу (визначити їх на карті). Реальна загроза ліквідації політичної самостійності Китаю вплинула на піднесення ліберального

реформаторського руху, визнаним лідером якого став Кан Ювей. Проаналізувати програму китайських реформаторів та їх практичну діяльність у період «ста днів реформ» (11 червня – 21 вересня 1898 р.), який завершився державним переворотом і приходом до влади реакційних сил. У 90-х рр. XIX ст. у Китаї зароджується національно-демократичний рух, біля витоків якого стояв Сунь Ятсен. Використовуючи джерела, рекомендовану навчальну та наукову літературу, проаналізуйте його діяльність у напрямку консолідації революційних сил наприкінці XIX – на початку XX ст. Провал поверхових реформ у межах політики «самопосилення», засилля іноземного капіталу, посилення ідеологічна експансія Заходу стали причинами піднесення народного руху в Китаї.

На межі XIX–XX ст. Китай сколихнуло повстання іхетуанів (боксерське). Спробуйте пояснити трансформацію політичної програми повстанців (від гасла «Геть Цинів, відновимо Мінів!» до гасла «Підтримаємо Цинів, знищимо іноземців!»). Визначте характер повстання. Прослідкуйте зміну політики китайського уряду стосовно іхетуанів, з'ясуйте причини поразки повстання та його наслідки. «Заключний протокол» 1901 р., підписаний цинським урядом і західними державами, закріпив напівколоніальний статус Китаю (рекомендується робота з джерелом). Завершити семінарське заняття слід з'ясуванням основних етапів і тенденцій соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Цинського Китаю у нові часи.

Сіньхайська революція 1911–1912 рр. – революція в Китаї, яка спричинила повалення маньчжурської династії Цин і проголошення Китайської республіки. За східним місячним календарем вона розпочалася в рік миші (китайською мовою – «сіньхай»). Причини: необхідність позбавлення влади маньчжурської династії, яка перешкоджала здійсненню модернізації Китаю. Зростання серед різних соціальних верств невдоволення пануванням у Китаї іноземних колонізаторів і прагнення завадити подальшому закабаленню своєї країни.

Результати революції: Китай, як і раніше, залишався напівколоніальною, напівфеодальною державою. Слабкість Китаю перед загрозою іноземної експансії багато в чому обумовлювалася його роздробленістю і внутрішньополітичними проблемами. Революція 1911–1913 рр. повалила монархію, але не вирішила завдання об'єднання країни. Влада центрального уряду поширювалася на невелику частину Китаю. Інші території контролювали феодально-мілітаристські угруповання, що орієнтувалися на різні іноземні держави.

Підсумки та історичне значення: усунуто від влади маньчжурську династію Цін, яка панувала в Китаї 267 років, ліквідовано монархію і проголошено Китайську республіку. Революція залишилася незавершеною, але заклала підвалини для майбутніх перетворень.

Література

Основна:

1. Бродський Р. М., Єнольський З. А. Нова історія країн Азії та Африки: Період домонополістичного капіталізму (1642–1870). Київ: Вища школа, 1979. 204 с.
2. Головченко В. І. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX ст.): Навч. посіб. Київ: Либідь, 2010. 520 с.
3. Іванюк О. Л., Федюк В. Ю. Далекосхідна проблематика на шпальтах київської газети «Рада» (1906–1914 рр.). Східний світ. 2021. №3 (112). С. 27–38.
4. Кириченко В. П. Нова історія країн Азії та Африки та Латинської Америки. Київ: Либідь, 2002. 168 с.
5. Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія: dtv-atlas. Київ: Знання Прес, 2001. 631 с.
6. Кіхтенко В. О. Історичний дискурс у традиційному та сучасному Китаї. Східний світ. 2016. №4 (93). С. 52–64.
7. Матвеева Л. В. Нариси з історії сходознавства. Київ: Стилос, 2008. 400 с.
8. Поп Ю. І. Нова історія країн Азії і Африки (XVI – початок XX ст.): Підручник. К.: ВЦ Академія, 2012. 376 с.
9. Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки. Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Либідь, 2007. 558 с.
10. Саїд Е. Орієнталізм. Перекл. з англ. В. Шовкун. Київ: Наукова думка, 2001. 511 с.
11. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Сомервелла; пер. з англ. Т. 1–2. Київ: Основи, 1995. 610 с.

Додаткова:

1. Бесєдіна Н. В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава: ПП Мирон І. А., 2020. 204 с.
2. Єльніков М. В., Маклюк О. М. Історія країн Сходу: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Історія та археологія». Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 106 с.
3. Кондратьєв І. В. Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя та Раннього нового часу: навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання історичних факультетів ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. 24 с.
4. Порох Н. Історія Азії та Африки. Навчальний посібник. Полтава, 2024. 164 с.
5. Савенков В. В. Нова історія міжнародних відносин країн Азії та Африки: метод. рек. До самостійної роботи для студ. спец. «Міжнародні відносини» та «Країнознавство» вищ. навч. закл. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 253 с. 127.

6. Сергійчук І. М. Китай у нові та новітні часи: Практикум: Навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. 329 с.

7. Ямпольська Л. М. Нова історія країн Азії та Африки (XVII – початок XX ст.): Навчально-методичний комплекс для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 142 с.

8. Українська асоціація китаєзнавців. URL: <https://sinologist.com.ua/>

9. Електронна наукова бібліотека Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/>

10. Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії». URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/naukovyi-zhurnal-problemyvsesvitnoi-istorii.html>

ПЕРЕЛІК КОНТРОЛЬНИХ ПИТАНЬ З ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТА

1. Середньовічний Схід як особливий тип людського суспільства.
2. Хронологічні та географічні межі афро-азійського середньовіччя.
3. Основні культурно-господарські зони середньовічного афро-азійського регіону.
4. Історичний розвиток Великого Степу до початку XIII ст. Особливості кочових цивілізацій.
5. Монгольські племена в XI – на початку XIII ст. Утворення Монгольської держави.
6. Монгольські завоювання XIII ст. та їх наслідки. Золота Орда.
7. Монголія після епохи «великих завоювань». Ойратське ханство.
8. Китайське суспільство наприкінці II – у III століттях.
9. Імперія Цзінь (280–316) – перша загальнокитайська середньовічна держава. Виникнення державної надільної системи.
10. Імперія Суй. Формування ідеологій китайсько-конфуціанського націоналізму.
11. Всекитайська імперія при перших Танах. У Цзетянь (У-Хоу) і проголошення імперії Чжоу.
12. Трансформація китайського суспільства при останніх Танах (VIII – початок X ст.).
13. Китай в період династії Сун. «Сунський економічний бум».
14. Китай під владою монголів. Повстання «червоних пов'язок».
15. Розвиток китайської державності в епоху імперії Мін. Реформи Чжу Юаньчжана (кінець XIV ст.) та Чжана Цзюйчжана (друга половина XVI ст.).
16. Соціальні конфлікти в Китаї в XVI – першій половині XVII ст. Селянська війна Лі Цзичена.
17. Маньчжурське завоювання Китаю та його наслідки.
18. Японія в ранньому середньовіччі (III – середина VII ст.). Епоха Ямато.

19. Японське суспільство в другій половині VII – IX ст. Нарська монархія.
20. Японія в кінці IX–XI ст. Правління Фудзівара. Зародження бусі (самурайського стану).
21. Японія у XIII ст. Диктатура Тайра.
22. Японія періоду Камакурського сьогунату (1192–1333). Кодекс законів «Дзьоей сікімоку».
23. Японія в епоху «двох династій». Державно-політична система в період сьогунату Муроматі.
24. Токугавський сьогунат (Едо) та перехід Японії до політики самоізоляції.
25. Індія на початку середньовіччя. Особливості етнічної історії Індостану.
26. Північна та Центральна Індія у III–VII ст. Криза індійського буддизму.
27. Політична історія Південної Індії до кінця XIII ст.
28. Общинно-кастова система ранньосередньовічної Індії.
29. «Індуїстська революція» та її наслідки.
30. Делійський султанат: суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток.
31. Держави Південної Індії у XIV–XVI ст.
32. Імперія Великих моголів (1526–1605 рр.). Реформи Акбара.
33. Особливості природного-географічного положення та етнічної історії середньовічної Індонезії. Розвиток державотворчих процесів в Нусантарі на початку середньовіччя. Таласократична імперія Шривіджая.
34. Початок мусульманської епохи в історії Нусантари. Малаккський султанат.
35. Нусантара від середини XVI до середини XVIII ст. Європейська експансія до Індонезії.
36. Середній Схід на початку нашої ери. Етнічна історія персів-зороастрійців.
37. Держава Сасанідів (Еран-шахр) у III–VII ст. Хосрова I Ануширвана.
38. Середня Азія та мусульманський Іран з кінця IX до початку XI ст. Держави Саманідів та Газневідів.
39. Сельджуцьке панування в Ірані.
40. Середня Азія наприкінці XII – на початку XIII ст. Держава хорезмшахів.
41. Середня Азія та Іран під владою монголів. Держава Хулагуїдів.
42. Держава Тимура і Тимуридів (1370–1500 рр.).
43. Іран в XVI – на початку XVIII ст. Держава Сефевідів.
44. Зародження та розвиток державності в узбеків. Середня Азія в XVII ст.
45. Доісламська Аравія: особливості географічного положення, етнічне обличчя арабського світу, господарська діяльність, релігійна ситуація.
46. Розвиток державотворчих процесів в Аравії на початку середньовіччя. Виникнення ісламу. Основи ідеології раннього мусульманства. Мухаммед.
47. Об'єднання Аравії. Виникнення ранньоарабської держави. Арабо-мусульманська держава до середини VII ст. Арабські завоювання.
48. Халіфат Омейядів (Дамаський халіфат).
49. Халіфат Аббасидів (Багдадський халіфат).
50. Мала Азія в XI–XII ст. Конійський сельджуцький султанат. Анатолійські бейліки.

51. Утворення та розвиток османської військово-експансіоністської держави. Турецькі завоювання XIV – першої половини XV ст.
52. Падіння Константинополя. Створення та розквіт Османської імперії.
53. Ослаблення турецької могутності та занепад Оттоманської Порту.
54. Ісмаїлітський халіфат Фатімідів у Північній Африці (910–1171).
55. Айюбїди і мамлюки в середньовічній історії Єгипту.
56. Розвиток традицій арабо-мусульманської державності в середньовічному Магрибі (західна частина Північної Африки).
57. Андалусія (мусульманська Іспанія) (середина VIII – кінець XV ст.).
58. «Чорна Африка» в середні віки: природно-кліматичні зони та географічне районування.
59. Соціальні та політичні структури середньовічної Африки. Основні причини глобального відставання «Чорного континенту».
60. Східна Африка. Держави Аксум та Нубія. Ефіопське царство. Міста-держави східного узбережжя Африки в епоху середньовіччя.
61. Західний Судан: Гана, Малі, Сонгаї. Центральний Судан: Канем, Борну.
62. Екваторіальна Африка. Державні утворення Міжозер'я і басейну річки Конго.
63. Південна Африка та Мадагаскар. Держава Мономотапа та державні утворення на Мадагаскарі.
64. Проникнення європейських держав в Африку і початок работоргівлі. Колоніальна експансія Португалії.
65. Корея на початку середньовіччя. «Епоха Трицарства».
66. Створення об'єднаної незалежної Корейської держави. Епоха «Великого Сілла».
67. Возз'єднання Кореї у 935 р. Держава Корьо (920–1392). Вторгнення монголів.
68. Корея в пізньому середньовіччі. Держава Чосон.
69. Становлення в'єтнамської державності на початку середньовіччя. В'єтнам під владою Китаю.
70. Розбудова в'єтської державності у X ст. Держава Дайв'єт в XI–XIV ст. та після Мінської агресії (від середини XV до кінця XVII ст.)
71. Етнічна історія Індокитаю та перші державні утворення на півострові (перші держави кхмерів, бірманців та монів).
72. Імперія Камбуджадеша (кінець IX ст. – 1434 р.) – наймогутніша держава середньовічного Індокитаю.
73. Бірманські держави Паган і Таунгу.
74. Розвиток тайської державності: князівство Сукхотай, держави Аютія та Сіам. Самоізоляція Таїланду.
75. Тибет («Дах світу») на початку середньовіччя. Тибетська імперія.
76. Тибет в період політичної анархії. Тангутська держава.
77. Зародження і поширення ламаїзму в Тибеті. Виникнення теократичної держави далай-лам.
78. Шрі-Ланка (Цейлон) на початку середньовіччя. Розвиток сингальської

- державності у III–XI ст.
79. Етнополітичний розкол цейлонської держави на початку XIII ст. Особливості політичного та соціально-економічного розвитку до початку XVI ст.
  80. Шрі-Ланка в умовах португальської та голландської колоніальної експансії.
  81. Японія в період сьогунату Токугава: особливості політичної державної надбудови та економічний розвиток.
  82. Буржуазні перетворення в Японії в 70–90-х роках XIX ст.
  83. Традиції і новації в політиці та культурі Японії «епохи Мейдзи».
  84. Колоніальна експлуатація Індії та її підсумки на середину XIX ст.
  85. Причини, характер та основні осередки повстання сипаїв 1857–1859 рр.
  86. Османська імперія у XVII–XVIII ст.: криза віськової та політичної системи.
  87. Період Танзимату в Османській імперії: порівняльна характеристика реформ першого та другого періодів.
  88. Османська імперія та Східна війна.
  89. Османська імперія на шляху перетворення в напівколонію: причини, методи та особливості
  90. Китай під владою династії Цін.
  91. Китай на середину XIX ст. Передумови та початок руху тайпінів.
  92. Соціальна утопія тайпінів: вчення Хун Сюцюаня і його сподвижників.
  93. Тайпіни в боротьбі за владу в 1853–1856 рр.
  94. Опіумні війни в Китаї: причини, характер, наслідки.
  95. Держава Великих Моголів у XVII–XVIII ст.
  96. Японія на початку XX ст.: внутрішня та зовнішня політика.
  97. Колоніальні конфлікти на рубежі XIX–XX ст.
  98. Конституція Японії 1889 року: основні принципи та державно-політичний устрій.
  99. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр.: причини, характер, наслідки.
  100. Японо-російська війна 1904–1905 років та Порсмутський мир.

ПЕРЕЛІК ОСНОВНОЇ ТА ДОДАТКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ З ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТА

Основна література

1. Claude Cahen. Formation of Turkey, The: The Seljukid Sultanate of Rum, Eleventh to Fourteenth Century. London, 2011. 320 p.
2. Faroqhi Suraiya. The Ottoman Empire and the World Around It. London, 2014. 305 p.
3. Kent M. The Great Powers and the End of the Ottoman Empire. London, 2015. 252 p.
4. Mfrcel Granet LApense ec hinoise. Paris, 2014. 179 p.

5. Patrick Balfour Baron Kinross *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*. London, 2009. 638 p.
6. Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. 400 p.
7. Yamamoto Tsunetomo. *Hagakure: The Book of the Samurai* (Книга самурая). William Scott Wilson. Stackpole Books, 2002. 179 p.
8. Головченко В., Рубель В. *Нова історія Азії та Африки. Колоніальний Схід (кінець XIX ст. – друга третина XX ст.)*. Київ: Либідь, 2010. 520 с.
9. Гордієнко В. В., Гордієнко Г. М. Кривошея І. І. *Історія середніх віків. Практикум. Частина І: навч. Посібник*. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2016. 718 с.
10. Д'ячков С. В. *Історія середньовічного Сходу: підручник для студентів класичних університетів*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 448 с.
11. Ігнат'єв П. М. *Країнознавство. Країни Азії*. Чернівці: Книги-XXI, 2006. 423 с.
12. Іналджик Г. *Османська імперія. Класична доба 1300–1600*. Пер. з англ. Л. О. Галенко. Київ: Критика, 1998. 284 с.
13. Кіктенко В. О. *Нарис історії українського китаєзнавства. XVIII – перша половина XX ст.: дослідження, матеріали, документи*. Київ, 2002. 197 с.
14. Кириченко В. П. *Нова історія країн Азії та Африки та Латинської Америки*. Київ: Либідь, 2002. 168 с.
15. Кримський А. *Історія Туреччини*. 2-е вид., випр. Київ-Львів: Опір, 1996. 287 с.
16. Павленко Ю. В. *Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства*. Київ: Либідь, 2000. 360 с.
17. Поп Ю.І. *Нова історія країн Азії і Африки (XVI – початок XX ст.): Підручник*. Київ: ВЦ Академія, 2012. 376 с.
18. Рубель В. А. *Історія середньовічного Сходу: Курс лекцій*. Київ: Либідь, 1997. 370 с.
19. Рубель В. А. *Історія середньовічного Сходу: Курс лекцій*. Київ: Либідь, 2002. 736 с.
20. Рубель В. А. *Історія середньовічного Сходу. Тематична хрестоматія*. Київ: Либідь, 2011. 792 с.
21. Рубель В. А. *Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* Київ: Либідь, 560 с.
22. Рубель В. А. *Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність*. Київ: Аквілон-Прес, 1997. 256 с.
23. Саїд Едвард В. *Орієнталізм*. Пер. з англ. В. Шовкун. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.
24. Тойнбі А. Дж. *Дослідження історії (Скорочена версія томів 1–6. Сомервелла)*. Пер. з англ. Т. 1–2. Київ: Основи, 1995. 614 с.

Додаткова література

25. Бєсєдїна Н. В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава: ПП Мирон І. А., 2020. 204 с
26. Вірченко В. В. Цивільно-правові відносини у середньовічному японському суспільстві. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2012. № 6. С. 151–155.
27. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу: методичні рекомендації, довідкові матеріали для студентів третього курсу історичного факультету до навчальної дисципліни «Історія країн Азії та Африки в Середні віки». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. 72 с.
28. Єльніков М. В., Маклюк О. М. Історія країн Сходу: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Історія та археологія». Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 106 с.
29. Історія країн Азії, Африки та Латинської Америки нового часу: навчально-методичний посібник. За ред. А. П. Іржавської, Т. В. Терещенко. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2015. 416 с.
30. Капранов С. В. Генезис сакрального простору в міфології сінто. *Східний світ*. 2013. №2–3. С. 152–159.
31. Кондратьєв І. В. Історія країн Азії та Африки доби Середньовіччя та Раннього нового часу: навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання історичних факультетів ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. 24 с.
32. Порох Н. Історія країн Азії та Африки. Навчальний посібник. Полтава, 2024. 164 с.
33. Ткачук А. П. Османо-російська війна 1686–1700 років, як складова Великої турецької війни. *Topical Issues, Problems and Prospects of Development of Humanitarian Knowledge in Modern Information Space: National and International Aspects: Collection of scientific works / edited by M. Zhurba*. 2021. Issue 11. Monreal: СРМ «ASF», 2021. 95 p. P. 53–59.
34. Ткачук А. П., Савран В. В. Виховання та навчання дітей в самурайських сім'ях середньовічної Японії. *Інноваційна педагогіка. Науковий журнал*. ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій». Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Випуск 72. Том 3. С. 36–41.
35. Черкун Н. А. Кризові явища сьогунату Токугава напередодні реставрації Мейдзі. *Вісник Маріупольського державного університету*. Сер.: Історія. Політологія. 2013. Вип. 6. С. 74–79.
36. Ямпольська Л. М. Нова історія країн Азії та Африки (XVII – початок ХХ ст.): Навчально-методичний комплекс для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 142 с.

Інтернет-ресурси

37. «Великий Степ»: номади в історії Середньовіччя. URL: <https://student.zoomru.ru/history/velikij-step-nomadi-v-stor/121376.957716.s1.html>

38. Арабо-мусульманська цивілізація. URL: <https://pidru4niki.com/1957041148612/istoriya/arabo-musulmanska-tsivilizatsiya>
39. Близький Схід: історія та культура. URL: <http://middleeast.org.ua/history/index.htm>
40. Джерела з історії країн Азії та Африки (середні віки та новий час). URL: <http://www.vostlit.info/>
41. Дослідження сходознавців, художня література і письмові джерела. URL: <http://www.arsasiatica.com/library.jsp>
42. Електронна наукова бібліотека Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/>
43. Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. URL: <https://oriental-studies.org.ua/uk/home/>
44. Історія і культура Китаю, Японії, Індії та ісламських країн. URL: <http://www.countries/library/orient/index.htm>
45. Історія ісламської цивілізації (ісламські автори). URL: <http://www.islam./pressclub/histori/?page=4>
46. Історія Китаю. URL: <http://abirus/content/564/623/626/>
47. Історія країн Африки. URL: <http://www.columbia.edu/cu/libraries/indiv/area/Africa/>
48. Історія Південної Африки. URL: <http://www.bsigroup/outgoing/context.php?id=32&this=334&cont=3>
49. Китай: історія. URL: <http://china.worlds/history/index.html>
50. Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії». URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/naukovyi-zhurnal-problemyvsesvitnoi-istorii.html>
51. Українська асоціація китаєзнавців. URL: <https://sinologist.com.ua/>

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

АВТАРКІЯ – політика економічної та господарчої відокремленості певної країни або групи країн, що звільняє дану державу від ввезення найважливіших предметів споживання; створення замкнутого самодостатнього господарства. Приклади Автаркії на Сході у новий час – політика сакоку (япон. – «країна на привязі») в Японії, самоізоляція Китаю та Кореї.

АПАРТЕЇД (мовою бурів apartheid – «роздільне проживання») – крайня форма расової дискримінації й сегрегації, яка застосовувалась урядом Південно-Африканського Союзу (пізніше – Південно-Африканської республіки) щодо чорношкірого населення країни. Офіційно Апартеїд як державна політика був введений у 1948 р.; скасовано в грудні 1993 р. з прийняттям нової конституції ПАР.

АХІМСА (санскрит – «відмова від завдання шкоди живим істотам») – основоположне етичне поняття у джайнізмі, буддизмі та індуїзмі, яке означає

ненасильство. Набуло відродження на поч. ХХ ст. в індуїзмі західницького напрямку та у русі за незалежність Індії, головним чином завдяки М. К. Ганді.

БАКУМАЦУ (япон. – «кінець сьогунату») – часи смуту в історії Японії, останні роки існування сьогунату Едо. Бакумацу охоплює період 1853–1869 рр.: від прибуття до Японії «чорних кораблів» американського коменданта Метью Перрі до кінця громадянської війни Босін.

БАКУФУ (япон. – «наметовий табір», «польова ставка головнокомандувача») – сьогунат, уряд сьогуната в Японії, зібрання сановників, що управляли країною в 1192–1868 рр. Склався у XII ст. в період правління Мінамото но Йорітомо (1147–1199) з представників князівських родів, особисто відданих сьогуну. Бакуфу, зазвичай на чолі з представником наймогутнішого феодалного дому (Мінамото, Асікага та Токугава), здійснював контроль й над іншими японськими князівствами завдяки власній військовій та економічній перевазі над ними. За часів сьогунату Токугава (1603–1867) Бакуфу, до складу якого входили представники сімей фудай-даймьо, складався з трьох відомств (бугьо): господарчого, військового та релігійного, а також зі старших (тайро) та молодших (родзю) радників. Адміністративний апарат знаходився у руках військового стану (бусі); не існувало розділення між законодавчою та виконавчою владою, військовими та цивільними органами.

БЕДУЇНИ – кочові та напівкочові араби Аравійського півострова та Північної Африки.

БЕСТ (перською – «право притулку») – засноване на старовинному звичаї право недоторканості деяких місць в Ірані (мечеті, гробниці, домівки вищих духовних осіб, пізніше, з ХІХ ст., й приміщення іноземних посольств та інших закладів), звідки особу, що переслідується, неможливо було взяти силою. Сісти (засісти) в Бест означало сховатися від переслідувань.

БРАХМА – вищий Бог у пантеоні індуїзму.

БРАХМАН – жрець, представник вищої касты в Індії.

БРАХМАНІЗМ – стародавня індійська релігія, яка виникла на початку 1 тис. до н. е., як подальший розвиток ведичної релігії.

БУДДА – в буддизмі назва віровчителя, який вказує людям «істинний шлях» спасіння.

БУДДИЗМ – одна з трьох світових релігій, виникла в Давній Індії в VI–V ст. до н. е. на основі культу Будди як втілення найвищого духовного розвитку. Основні напрямки: хінаяна і махаяна.

БУКЕ (япон. – «військовий дім») – самурайський (військовий) рід або член цього роду. В Японії періоду правління Токугава поняття Буке використовувалось для означення всього військово-феодалного стану, який розділявся на два розряди: даймьо (можновладні князі) та рядові самураї – воїни-бусі, які не мали володінь.

БУСІДО (БУШІДО) – кодекс честі самурая.

ВАРНА – назва великого соціального стану в традиційному індійському суспільстві. (жрецтво – брагмани, воїни – кшатрії, торговці, фермери – вайшії, слуги, робітники – шудри).

ВІЙНА БОСІН (япон. босін сенсо – «війна року земляного дракона») – громадянська війна в Японії, що тривала впродовж 1868–1869 рр. між новоствореним урядом Імператора Мейдзі та прихильниками реставрації старого сьогунату Токугави.

ВІЛАЄТ (араб. валійя – «керувати») – найбільша адміністративно-територіальна одиниця (провінція) в Ірані та Османській імперії (Туреччині), на чолі з пашою чи валі (генерал-губернатором). Розподіл на Віласти був уведений з 1866 р. згідно закону про Вілаєт.

ГОМІНДАН (китай. – «Китайська Національна Народна партія») – національна партія в Китаї. Створена 1912 р. Сунь Ятсеном на базі «Об'єднаного союзу», брала активну участь у Сінхайській революції 1911–1913 рр. Боролась за встановлення демократичної республіки.

ДАЛАЙ-ЛАМА – титул глави ламаїстської церкви в Тибеті, якого шанують віруючі як «живого Бога» (бодхісатву) в образі людини.

ДАОСИЗМ – китайська релігія і одна з основних релігійно-філософських шкіл. Виник в середині I тис. до н. е. Основні представники Лао-цзи, Чжуан-цзи. Мета adeptів даосизму досягнути єдності з першоосновою світу та й шляхом алхімії і психофізичних вправ набути безсмертя.

ДАЦАН – ламаїстський храм, монастир.

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ – термін, що розповсюдився в 50-х рр. ХХ ст. та стосувався процесу визволення країн і народів «третього світу» від колоніальної залежності і набуття ними державного суверенітету, хоча само поняття Декolonізація було введено до наукового обігу значно раніше. Це зробив у 1832 р. німецький вчений М. Бонн. Згодом зміст поняття Декolonізація було поширено на всі аспекти звільнення неєвропейських суспільств від зовнішнього контролю, домінування, експлуатації — політичні, економічні, культурні, психологічні, інформаційні тощо.

ДЖАГІР (фарсі – «той, хто тримає місце») – найбільш поширена форма феодалного землеволодіння в Імперії Великих Моголів XVI–XVIII ст., умовне неспадкове тримання (провінції, області, землі, міста) за несення державної служби. Звідси у Могольській державі джагірдар – правитель провінції та держатель землі.

ДЖИХАД – боротьба за те, що є для мусульманина найблагороднішою і найвищою метою. Види джихаду: 1. Розповсюдження знання про іслам. Цей вид джихаду включає у себе навчання мусульман правилам та принципам ісламу, обов'язок його проповідування. 2. Джихад майном. Цей вид джихаду має мету встановлення порядку в суспільстві, забезпечення мусульманських країн від нападу. 3. Захисний джихад. Цей джихад – боротьба проти сил, що шкодять ісламу та мусульманам. 4. Джихад-наступ. Цей джихад – боротьба з силами, що забороняють вільно проповідувати вчення Аллаха.

ДЗАЙБАЦУ (япон. – «власність», «грошовий клан» або «конгломерат») – термін, що використовувався з XIX ст. до 1945 р. для позначення великих сімей, що контролювали банківські та індустріальні об'єднання (картелі,

синдикати, концерни). Чотири головних Дзайбацу – Міцуї, Міцубісі, Сумімото та Ясуда – розпочали свою історію ще в період Едо.

ЗАМІНДАР (перс. земіндер – «землевласник») – в Делійському султанаті та Імперії Великих Моголів правитель васального князівства, вождь васального племені. Але вже з XVI ст. Заміндаром починають називати людину, що є відповідальною за збирання податку-ренти з округів та груп селищ, відкупника. Заміндар займав найважливіше місце у багатоступеневій структурі адміністративно-податкового апарату Могольської Індії. Встановлення англійською Ост-Індською компанією системи «постійного заміндарі» (1793) перетворило Заміндарів на фактичних власників землі та відповідальних платників податків. Систему заміндарі було скасовано в 50-х рр. XX ст. після набуття Індією незалежності.

ЗОРОАСТРИЗМ – релігія стародавніх народів Ірану, Середньої Азії, Азербайджану, засновником якої вважається міфічний пророк Заратуштра. Зороастризм як релігія виник у I тис. до н. е. Вчення Зороастризму викладене у книзі Зенд-Авести. Для цієї релігії характерні: дуалізм (уявлення про наявність у світі двох божественних начал – добра і зла, які ведуть між собою непримиренну боротьбу), поклоніння вогню, осудження жертвоприношень, віра в месію, Страшний суд, загробне життя. Багато ідей Зороастризму вплинули на формування іудаїзму та християнства.

ЗУЛЮМ (тур. – «деспотизм», «тиранія», «гніт») – назва деспотичного режиму турецького султана Абдул-Гаміда II (1876–1909). У цей період в Османській імперії було ліквідовано зачатки конституційного ладу, встановлено військово-поліцейський режим терору та насилля, який гальмував суспільно-політичний та культурний розвиток країни. Вся влада була сконцентрована у руках султана та його прибічників, у державному управлінні панували хабарництво, кумівство, казнокрадство. Зулум характеризувався масовим винищенням національних меншин імперії, особливо — вірмен, відбувались масові арешти, заслання, страти за доносами шпигунів, які утримувались на кошти двора. Режим Зулуму значною мірою підготував ґрунт для Молодотурецької революції 1908 р.

ІМАМ (араб. – «поводир») – духовна особа в ісламі: 1. Верховний глава шіїтського напрямку ісламу; 2. Основоположник кожного з чотирьох напрямів сунізму; 3. Верховний правитель ісламської теократичної держави, який зосередив у своїх руках усю повноту світської та релігійної влади; 4. Керівник богослужіння в мечеті; 5. Духовний керівник, наставник мусульман.

ІМПЕРІЯ ВЕЛИКИХ МОГОЛІВ – держава, що з середини XVI ст. до початку XVIII ст. контролювала більшу частину Південної Азії. Домінуючою релігією правлячих класів держави був іслам, а культура і мова правителів були переважно перськими.

ІНДІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС (гінді – «Партія конгресу») – найбільша та найстаріша політична організація в Індії, заснована у 1885 р. за підтримки віце-короля лорда Ріпона (1827–1909). Спиралася на верхівку індійської буржуазії, націоналістично налаштованих князів, землевласників та

заможну інтелігенцію. Наприкінці XIX ст. ІНК не виходила за рамки лояльної опозиції англійському колоніальному режиму. У 20 рр. XX ст. перетворилась на масову партію та перейшла до активної боротьби за національну незалежність країни. З моменту отримання Індією незалежності (1947 р.) і до сьогодні ІНК (з невеличкими перервами) – правляча партія країни.

ІНДУЇЗМ (перс. Хінду) – сукупність релігійно-міфологічних переконань, що сформувалися і що існують в Південній Азії: Індії (понад 83% населення), Непалі, Шрі-ланці, Бангладеші. Частково розповсюджений в Східній Азії (Малайзія, Індонезія, Сінгапур), Африці. В індуїзмі величезне число богів, але немає єдиного для всіх бога; немає засновника релігії або бога, але є безліч засновників (часто міфічних) окремих вчень і дуже розвинутий культ духовного наставництва; немає єдиного Священного Писання.

ІСЛАМ (араб. – «віддання себе Богові», «покірність») – монотеїстична релігія, одна з світових релігій (поряд з християнством і буддизмом), її послідовники мусульмани. Виник в Аравії в VIII ст. Засновник Мухаммед. Іслам складався під значним впливом християнства та іудаїзму. В результаті арабських завоювань розповсюдився на Близькому і Сер. Сході, пізніше в деяких країнах Дальнього Сходу, Південно-Східній Азії, Африки. Головні принципи ісламу викладені в Корані. Основні догмати поклоніння єдиному богу, всемогутньому Богу-аллаху і визнання Мухаммеда пророком, посланцем Аллаха. Мусульмани вірять в безсмертя душі і загробне життя.

ІУДАЇЗМ (ЮДАЇЗМ) – найбільш рання монотеїстична релігія, виникла в I тис. до н. е. в Палестині. Розповсюджена в основному серед євреїв. Прихильники іудаїзму (юдаїзму) вірять в Яхве (єдиного Бога, творця і володаря Всесвіту), безсмертя душі, загробне життя, прийдешній прихід месії, богообраність єврейського народу (ідея «завіту», союзу, договору народу з Богом, в якому народ виступає як носій божественного відкриття). Канон священних книг іудаїзму (юдаїзму) включає Тору («П'ятикнижжя Мойсея»), книги пророків і Писання. Різноманітні тлумачення і коментарі канону зібрані в Талмуді. В іудаїзмі (юдаїзмі) отримали розповсюдження містичні вчення (кабала, хасидизм).

ІХЕТУАНЬ (кит. іхетуань уньдун – «загони справедливості, гармонії та миру») – таємні товариства в Китаї, організатори антиколоніальної боротьби у Шаньдуні і Чжилі у 1898–1901 рр. Повстання іхетуанів (Боксерське повстання) виникло як реакція низів традиційного суспільства на іноземну експансію.

КААБА – мечеть мусульман-сунітів у м. Мекка, яка є місцем паломництва мільйонів жителів арабського Сходу.

КАББАЛА – середньовічне релігійно-містичне вчення, поширене серед найбільш фанатичних прибічників іудаїзму (юдаїзму). Каббала являла собою особливий спосіб символічного тлумачення священних текстів, при цьому словам і числам надавалося містичного значення. Деякий вплив мала на послідовників християнства та ісламу.

КАГАНАТ – тип ранньосередньовічної монархії, історичного суспільно-політичного і військового утворення, поширений на рівнинах Євразії від

Алтайських гір до Карпат правителем якого був каган. Каганат, це не просто кочове політичне утворення, це конгломерат псевдодержавних утворень (ханств), яке претендує на гегемонію в своєму регіоні, кочова імперія.

КАДЗОКУ (япон. – «квіти народу», «роди, що квітнуть») – вище дворянство, один з трьох станів суспільства (поряд з хеймін та сідзоку), затверджений в Японії в ході реформ Мейдзі у 1869 р. До нього увійшли колишні князі – даймьо та придворна аристократія, яка не мала земельної власності.

КАЙСІНТО (япон. Ріккен кайсінто – «Партія реформ») – партія торговельної та промислової буржуазії Японії, виникла у 1882 р. Активно боролась за встановлення конституційної монархії та двопалатного парламенту, здійснення поступових економічних реформ, розширення місцевого самоуправління.

КАСТА (порт. Casta – «рід, походження», спочатку «чиста порода, яке в свою чергу походить із лат. castus «чистий, цнотливий»; санскр. – «джаті») – ендогамні спадкові замкнені групи людей, які зв'язані традиційними професіями і займають певне місце в соціальній ієрархії.

КОНДОМІНІУМ (від лат. con (cum) – «разом» та dominium – «володіння», «співволодіння») – спільне управління однією й тією ж територією двома або кількома державами. Наприклад, за угодою 1899 р. Велика Британія та Єгипет встановили Кондомініум над Суданом (анульовано Єгиптом 15 жовтня 1951 р.).

КОНФУЦІАНСТВО – етико-політичне вчення в Китаї. Основи конфуціанства були закладені в VI ст. до н. е. Конфуцієм. Висловлюючи інтереси спадкової аристократії, конфуціанство оголошувало владу правителя священною, дарованою небом, а розподіл людей на вищих і нижчих («шляхетних чоловіків» і «дрібних людей») загальним законом справедливості. В основу соціального влаштування конфуціанство ставило моральне самовдосконалення і дотримання норм етикету («чи»). З II ст. до н. е. і до Синьхайської революції 1911–1913 конфуціанство було офіційною державною ідеологією.

КОРАН (араб. – «читання вголос», «повчання») – священне письмо мусульман та релігії ісламу.

КУГЕ (япон. – «державні доми», «публічні родини») – японська аристократія III–XIX ст., котра служила при імператорському дворі в Кіото. До XII ст. Куге тримали важелі управління державою у своїх руках, однак у середньовіччі були витісненні з японського політикуму військовим класом самураїв.

Курултай – з'їзд, загальні збори у деяких монгольських і тюркських народів.

ЛАМА (тібет. – «вчитель», «монах») – буддистський монах у Тибеті та Монголії, який вважається посередником між Богом і людьми та виконує функції не тільки служителя культу, а й учителя, юриста, лікаря, психолога, наставника і навіть пророка.

ЛАМАЇЗМ – одна з течій в буддизмі; поширене в автономних районах Тибет і Внутрішня Монголія (КНР), МНР (Монгольська Народна Республіка), а також в окремих районах Непалу та Індії.

МАМЕЛЮК (араб. – «той, хто належить», «невільник») – воїн рабського походження, навернений до ісламу; підлеглий царя (маліка) в деяких ісламських країнах, зокрема, в мусульманському Єгипті.

МАНДАРИН (португ. – mandarin, від санскр. мантрін – «радник») – термін, що використовувався португальцями для позначення чиновників у традиційному Китаї.

МАНІХЕЙСТВО – складене з вавилонсько-халдейських, юдейських, християнських, іранських (зороастризм) гностичних уявлень синкретичне релігійне вчення перса Мані, або Манеса. Поруч із зороастризмом і мітраїзмом маніхейство було однією з найвпливовіших іранських релігій.

МАРА – у міфології багатьох народів світу демоністичне уособлення зла; бог смерті в буддизмі, який царює в цьому світі і прирікає все живе на смерть. Згідно з буддійською релігією, шлях звільнення з-під влади Марі пролягає через неухильне виконання повчань Будди.

МАСОРЕТИ – іудейські автори, які переписували, редагували, зберігали та передавали з покоління в покоління стародавні єврейські та арамейські тексти Старого Завіту. Масорети встановили правопис біблійних текстів, упорядкували богословські примітки до старозавітних оповідань.

МАХДІ – ісламський месія, уявлення про якого виникло в шиїзмі, а потім було прийнято сунітами. Вчення про міфічного Махді використовувалося служителями культу для насаджування серед мусульман псевдооптимістичних поглядів на майбутнє та відвертання трудящих мас від боротьби за краще майбутнє.

МЕДЖЛІС (араб. – «місце зібрання») – власна назва законодавчо-представницького органу (парламенту) в ряді країн (Іран, Османська імперія), народів (кримських татар), а також народне зібрання взагалі, переважно в арабських та ісламських країнах. Меджліс є представництвом мусульман перед лицем верховної влади халіфа. Принцип Меджлісу включає не лише постійне професійне зібрання депутатів, але й дорадче зібрання емірів у Меджліс аль Еміра (консультативний орган емірів як голів еміратств (регіонів)).

МЕДРЕСЕ – релігійна ісламська школа, розташована в мечеті або у спеціальному приміщенні при ній. В Медресе готують мусульманських мулл, суддів шариатських судів, викладачів, а іноді і службовців державного апарату.

МЕЙДЗІ ІСІН (япон. – «освічене правління») – офіційна назва періоду правління японського імператора Муцухіто (1868–1912). В історичній літературі – реставрація або революція Мейдзі, маючи на увазі повалення влади сьогунів з дому Токугава та відновлення влади імператора. В епоху Мейдзі ісін 1868–1889 рр. було проведено комплекс політичних, військових та соціально-економічних реформ, які здебільшого мали вестернізаційний характер та були спрямовані на формування японської національної держави нового часу й подолання відсталості Японії від провідних держав світу.

МЕККА – місто у Саудівській Аравії, адміністративний центр провінції Хіджаз, головний релігійний центр ісламу та місце паломництва мусульман.

МЕЧЕТЬ – ісламський храм. До Мечеті зазвичай прилягає відкритий двір з криницею, фонтаном чи басейном для ритуального обмивання. Над Мечеттю здійснюються одна або кілька чотирикутних, круглих або в нижній частині чотирикутних, а у верхній циліндричних веж – мінаретів, з балконів яких служителі Мечеті кілька разів на день закликають мусульман до молитви.

МІКАДО (япон. – «величні ворота») – один з найдавніших титулів японського імператора як світського верховного повелителя Японії. Термін Мікадо означав не лише самого монарха, але й його дід, двір і навіть державу. Самі японці, на відміну від європейців, цей термін практично не використовують. У наш час імператор Японії має титул тенно (син неба).

МОГОЛИ, ВЕЛИКІ МОГОЛИ (тюрк. – мугал, мугаллим – «вчитель») – засновники та правителі Могольської імперії (1526–1858), найкрупнішої держави на території Індії та Афганістану, утвореної після розпаду Делійського султанату в XVI ст. та підкореної у XVIII–XIX ст. англійською Ост-Індською компанією.

МОЛОДОТУРКИ (тур. – «молоді турки») – європейська назва націоналістичної організації «Єднання та прогрес», заснованої в Османській імперії у 1889 р.

МУЛЛА (араб. аль-муллаа – «пан», «повелитель», «володар») – служитель культу в ісламі.

МУФТІЙ (араб., похідне від афта – «висловлювати думку») – духовна особа в ісламі, яка має право виносити свої рішення з релігійних та релігійно-юридичних питань. У країнах поширення ісламу Муфтії займають офіційні посади, на які вони призначаються урядом. У нашій країні Муфтії очолюють духовні управління мусульман.

НАМАЗ – п'ятиразова щоденна молитва у мусульман, звернена до Бога. Включає читання сури «Фатіха» та уривків з інших сур Корану, які прославляють Аллаха, його доброту та велич; супроводжується поклонами, prostиранням долілиць та іншими діями. Кожній молитві повинно передувати обмивання. Намаз дозволяється здійснювати у будь-якому чистому місці, вставши на молитовний килимок чи розстелений верхній одяг. У п'ятницю шариат рекомендує здійснювати полудневу молитву в мечеті. Мета Намазу – виховання у віруючих покірності, залежності від Бога.

НЕРІВНОПРАВНІ (НЕРІВНІ) ДОГОВОРИ (англ. – unequal treaties) — загальноприйнята спільна назва договорів, укладених у XIX ст. між державами Східної Азії (Китай, Корея, Японія) з одного боку та провідними державами Заходу – з іншого. Даний термін виник у Китаї у 1920-і рр. на хвилі піднесення національного руху, а згодом поширився також у європейських мовах.

ОСМАНІЗМ, ОТТОМАНІЗМ (тур. osmanlılık, osmanlıcılık) – ідейно-політична концепція державного устрою, що виникла у середовищі «нових османів» та молодотурків в Османській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Османізм (оттоманізм) проголошував «рівність та єдність» усіх народів

імперії, незалежно від їхньої релігійної та етнічної приналежності, але з плином часу перетворився на ідеологічне обґрунтування необхідності збереження панування титульної нації над іншими народами та їх потуречення з метою створення «єдиної османської нації». Напередодні Першої світової війни Османізм (оттоманізм) було витіснено концепціями пантюркізму та панісламізму.

ПАДИШАХ – ісламський монархічний титул, утворений поєднанням перських слів *Patī* – «володар, господар» і відомішого титулу *Шах* – Король, який був прийнятий в декількох ісламських монархіях для визначення найвищого рангу, який відповідає християнському титулу імператор або Великий князь.

ПАРАНДЖА – жіночий верхній одяг, який, згідно з настановами шаріату, носять дорослі мусульманки поза домівкою.

ПАТЕРНАЛІЗМ (лат. *paternus* – «батьківський», «отчий») – система, принципи та правила регулювання соціальних та трудових відносин на рівні міждержавних взаємин, окремої держави, підприємства, фірми тощо. Патерналізм характеризується заступницьким, покровительським відношенням держави (підприємства, фірми) до залежних від нього суб'єктів – держав, народів, робітників.

ПРОТЕКТОРАТ (лат. *protector* – «покровитель», «захисник») – одна з форм міжнародної залежності, за якої одна держава (протектор) на підставі спеціального міжнародного договору або одностороннього акту перебирає на себе функції зовнішніх зносин та захисту території іншої держави (протеже). Протектор через свого представника (радника, комісара, резидента) зазвичай контролює й внутрішнє життя держави-протеже. Особливого поширення відносини Протекторату набули в епоху колоніалізму.

РАДЖА (санскр. – «цар», «правитель») – індійський титул правлячої особи, князя або царя.

РАЙЯ, РАЙЯТИ (тур. *gâya*, від араб. *райят* – «підданці», «паства», «стадо») – в ісламських державах Близького та Середнього Сходу в середні віки та новий час – податне сільське та міське населення.

РАЙЯТВАРІ (араб. – *райят*) – земельно-податкова система в Індії, впроваджена в кінці XVIII – середині XIX ст. адміністрацією британської Ост-Індської компанії.

РОНІН (япон. – «блукаюча хвиля», «мандрівник») – декласований самурай в Японії, котрий втратив прихильність свого господаря, або ж не зумів уберегти його від смерті та, як наслідок, був позбавлений засобів до існування.

САМУРАЇ (япон. – «той, хто служить», походить від *сабурау* – «слуга») – у широкому розумінні – світські феодалі, починаючи з можновладних князів *даймьо*, і закінчуючи дрібними безземельними дворянами, у вузькому та найбільш уживаному значенні – представники військового стану в Японії X–XIX ст.

САНСКРИТ – стародавня літературна мова зі складною синтетичною граматикую давньої Індії, що іноді використовується й досі. Належить до індо-

європейської сім'ї мов. Санскрит був мовою вчених, культу й культури. Вік ранніх пам'яток доходить до трьох з половиною тисяч років, т.ч. за віком серед індо-європейської сім'ї санскрит поступається лише хеттській.

САТЪЯГРАХА (санскр. – «прагнення до істини») – в Британській Індії початку ХХ ст. тактика ненасильницької боротьби за незалежність, яка мала дві форми: не співробітництво та громадянська непокоря. Одна зі складових доктрини гандизму. Основна ідея полягає у прагненні впливати на розсудливість та совість супротивника шляхом відмови від насильства (ахімса), готовності терпіти біль та страждання.

СВАДЕШИ (гінді сва- «само» + деш «країна», тобто «вітчизняний»). Гасло свадеши сприймалося у національно-визвольному русі індійського народу двояко. У вузькому значенні – своє виробництво, своя промисловість. В широкому сенсі – це своя економіка, культура, релігія, освіта. Тобто, все національне.

СВАРАДЖ – (гінді: сва- «само» + радж «закон»). Політичне гасло національно-визвольного руху в Індії, синонім поняття самоуправління. Використовувалось М.К. Ганді проти англійського панування.

СЕТЛЬМЕНТ (англ. Settlement – «поселення») – у 1843–1943 рр. спеціальні райони у деяких містах Китаю для проживання та торговельно-промислової діяльності іноземців, які користувались правом екстериторіальності.

СИКХИ (гінді – «учень») – послідовники релігійно-реформаторського руху, що виник в Індії на території Пенджабу на поч. ХVІ ст. Засновником руху сикхів був індійський поет і мислитель Нанак (1469–1539). У ХVІІ – сер. ХVІІІ ст. Сикхи вели боротьбу з Великими Моголами і створили свою державу, яка існувала у 1765–1849 рр.

СИНАГОГА – молитовний дім в іудейській релігії, а також громада віруючих. Виникла близько ІV ст. до н. е. і була не лише приміщенням для богослужінь, а й школою, готелем для приїжджих, центром суспільно-політичного і духовного життя єврейської громади. Синагога регламентує, життя віруючих згідно з настановами Тори і Талмуду.

СИНКРЕТИЗМ – злиття вірувань та обрядів різних релігій. Наприклад, християнство з самого початку мало синкретичний характер, поєднуючи елементи іудаїзму, стоїцизму Сенеки й античних культів. Такий же характер має іслам, іудаїзм, сектантські віровчення та культ. Синкретизм свідчить про спільність і земний характер причин, які породжують релігію.

СИНТОЇЗМ (япон. синто, камі но міті – «шлях богів») – стародавня політеїстична релігія мешканців Японського архіпелагу. В її основі лежать анімістичні, фетишстичні, тотемістичні вірування, які склалися у середовищі різних етнографічних груп Японії. Вона оформилася у релігійну систему під впливом материкової релігійно-філософської думки (буддизму, даосизму і конфуціанства) та зусиль японських політичних кіл.

СІ. НО. КО. СЪО (япон. «військові – землероби – ремісники – торговці») – станова система Японії, яка була встановлена сьогунатом Токугава на початку

XVII ст. та існувала протягом усього періоду Едо (1603–1867). У соціальній ієрархії цієї системи «сі» було репрезентовано самурайством, «но» – селянством, «ко» – ремісниками, «сьо» – торговцями.

СТРАТАГЕМА, СТРАТЕГЕМА (давньогрец. «військова хитрість»; кит. цзи – «розрахунок», «план», «прийом», «техніка», «виверт») – хитромудрий план, оригінальний шлях до досягнення військових, громадянських, політичних, економічних або особистих цілей. Серед країн Сходу Стратегама найбільшого розповсюдження знайшли у Китаї, де ще у стародавні часи було складено воєнний трактат «Тридцять шість стратагем», що містить 36 коротких фраз разом із поясненнями. Кожна фраза є стислим описом однієї з тридцяти шістьох тактик поведінки або хитрощів, що ними китайці користуються до сьогодні не тільки під час війни, але й у політиці та навіть у повсякденному житті.

СУННА (араб. – «шлях», «звичай», «приклад», «поведінка») – священне передання ісламу, викладене у формі розповідей (хадисів) про вчинки й висловлювання пророка Мухаммеда, приклади з його життя, його слова й оцінки з різних питань віри й життя. Складення Сунн почалося у другій половині VII ст., і до кінця IX ст. значення класичних набули 6 збірок

СХОДОЗНАВСТВО (орієнталістика) (лат. *orientalis* – «східний») – сукупність наукових дисциплін, що вивчають історію, економіку, мови, літературу, етнографію, мистецтво, релігію, філософію країн Сходу. В середині Сходознавства склалися окремі регіональні галузі, наприклад, арабістика, африканістика, синологія, індологія, тюркологія.

СЬОГУН – найвища військова посада у домодерній Японії. Голова самурайського уряду.

СЬОГУНАТ – самурайський уряд, який очолює сьогун.

ТАЙПІН ТЯНЬГО (кит. – «Небесна держава великого благоденства») – у традиційному Китаї утопічна ідея створення своєрідного «царства Божого на землі». У традиційному Китаї спробу її втілення було зроблено у роки селянської війни тайпінів у 1850–1864 рр.

ТАНЗИМАТ (араб. – «впорядкування», «укладення») – загальна назва модернізаційних та європеїзаційних за спрямованістю реформ в Османській імперії у 1839–1876 рр., які були спричинені поглибленням її кризи та зростаючим відставанням від європейських країн. Танзимат поділяється на 2 періоди: 1839–1853 рр. та 1856–1876 рр., вододілом між яким виступає Кримська (Східна) війна (1853–1856).

ТІМАР (тур. – «масток») – дрібне земельне володіння військовослужбовців в Османській імперії, яке давало прибуток від 3 до 20 тис. акче. Спочатку довічне володіння, яке, втім, зберігалось у сім'ї за умови несення синами тімаріота військової служби. Скасовано султаном Махмудом II у 1834 р.

ТІМАРІОТ (тур. с *timarlı*) – військовослужбовець в Османській імперії, зазвичай служив у кінноті. Тімаріот отримував невеличкий земельний наділ – тімар, за що повинен був відбувати службу у діючій армії під час походів, а

також брати участь у каральних заходах проти повсталих та розбійників. За особливі заслуги розмір тімара міг бути збільшений.

УЛЕМИ (мн. від араб. алім – «знавець», «вчений») – мусульманські законознавці та богослови.

ФАКІР – мусульманський монах-жебрак, мандрівний дервіш.

ФАКІХ (мн. від араб. – «ті, що знають») – мусульманський спеціаліст з релігійного права, вправний в казуїстиці. Факіх мали великий вплив у середньовічних мусульманських державах.

ФАТІХА – назва першої сури Корану. Фатіха складається із семи віршів і є однією із найбільш ранніх сур; найчастіше виголошувана молитва у мусульман.

ФЕТВА (араб. – «думка», «рішення») – у країнах мусульманського Сходу богословсько-правовий висновок релігійного керівника (зазвичай муфтія або факіха), зроблений для роз'яснення і практичного застосування якогось припису шаріату чи тлумачення якогось юридичного казусу з позицій мусульманського права.

ХАДЖ – паломництво мусульман у Мекку до храму Кааби або в Медіну до гробу Мухаммеда, яке вважається подвигом благочестя. Один із п'яти основних обов'язків мусульманина. Хаджі – мусульманин, який вперше здійснив Хадж.

ХАДИС (араб. – «оповідання», «повідомлення») – коротка розповідь про приписувані Мухаммедові та його прибічникам окремі вчинки або про вислови Мухаммеда.

ХАЛІФАТ (араб. халіфа – «наступник», «заступник») – феодальна теократична арабо-мусульманська держава, що виникла внаслідок арабських завоювань VII–IX ст. і очолювалася халіфами. Також халіфат як термін означає ісламську теократичну державу, яка має об'єднувати усіх мусульман. Втім лише перший Омейядський халіфат дійсно об'єднував усю умму.

ХАРТАЛ (гінді – «закриття крамниць») – у Британській Індії (сучасні Індія, Пакистан, Бангладеш і М'янма), Шрі-Ланці та Малайзії – форма протесту, яка виражалась у масовому закритті крамниць, припиненні торгівлі й будь-якої ділової активності та бойкоті іноземних товарів. У широкий обіг поняття Хартах було введено М. Ганді. В Індії першої половини XX ст. Хартал широко застосовувався прибічниками національно-визвольного руху проти англійських властей (в період піднесення національного руху у 1918–1922 рр. Хартал набував характеру загального страйку).

ХАСИДИЗМ – одна з течій в іудаїзмі, що виникла серед сільського населення Волині та Поділля. Спочатку Хасидизм відображав протест трудящих мас проти верхівки єврейських громад та рабинів. Хасиди вчили, що людина повинна прагнути до повного злиття з Богом не шляхом поглиблення у «священні книги», як того вимагали рабини, а щирою молитвою та благочестям.

ХЕДЕР – початкова релігійна школа в єврейській громаді. Навчання в Хедері зводиться до зубріння Біблії і Талмуда, призводить до національного відособлення єврейської молоді.

ХОДЖА – титул мусульман, котрі ведуть своє походження (як правило, фальсифіковане) від одного з чотирьох «праведних» арабських халіфів. Назву Ходжа мають також прибічники ісмаїлітської секти, очолюваної агаханами.

ЧАЛМА – головний убір, який складається з полотна тканини, що обгортається звичайно поверх іншого головного убору – фески, тубетейки тощо, рідше – просто мав коло голови.

ШАМАНСТВО – форма релігії, культ головним чином злих духів, які спричинюють хвороби. Особливо поширеним було у народів Північної Азії (чуків, бурятів та ін.). Для Шаманства характерний особливий релігійний ритуал – камлання, до якого віруючі звертаються з метою лікування хвороб, забезпечення успіху в промислі тощо. Під час камлання шаман викликає у себе нервово-психічний напад, який призводить нібито до того, що духи входять у його тіло або його душа відправляється у світ духів.

ШАРІАТ (араб. – «правильний шлях», «належний спосіб дії») – збір законів, складених на основі Корану і Суні в період середньовіччя в країнах поширення ісламу. Містить норми спадкового, кримінального, шлюбно-сімейного права, настанови про хадж і газават, регламентує молитву, піст і т. ін. Шаріат відстоював інтереси панівних верств суспільства і духовенства.

ШАХ (перс. – «цар», «володар») – титул монарха у деяких країнах Близького та Середнього Сходу, Делійському султанаті та державі Великих Моголів (у формі падишах).

ШАХІНШАХ (перс., досл. – «цар царів») – титул правителів Ірану з часів Сасанідів.

ШЕЙТАН (шайтан) – фантастичний образ Сатани, «злого духа» в ісламі.

ШЕЙХ (араб. шайх – «старий», «старець», «старійшина», «старший», «старшина», «староста») – в ісламі вища духовна особа, богослов і законознавець, глава громади дервішів. У Середній Азії – нащадок особи, похованої в мазарі, а також особи, яка живе біля мазару на пожертви віруючих.

ШЕЙХ-УЛЬ-ІСЛАМ (араб. – «старійшина ісламу») – у мусульманських країнах з XI ст. почесний титул улемів. В Османській імперії з середини XVI ст. Шейх-уль-іслам – голова мусульманського духовництва, головний муфтії, найвища духовна особа у державі після султана-халіфа. Видавав фетви з найважливіших державних та суспільно-політичних питань, виконання яких було обов'язковим і для султана. Посаду Шейх-уль-іслама було скасовано урядом Турецької республіки одночасно з ліквідацією халіфату (1924).

ЯГВЕ (Єгова) – верховний Бог в іудаїзмі (юдаїзмі). У пантеоні богів він був висунутий на перше місце єврейськими племенами приблизно в X ст. до н. е. Віра в єдиного Бога Ягве поширилася в християнстві, зокрема серед свідків Єгови та єговістів-ільїнців.

ЯНИЧАРИ (тур. yeniçeri – «нове військо») – регулярна піхота в Османській імперії, яка отримувала жалування з державної скарбниці.

ЯХВІСТ (п'ятикнижжя) – перші п'ять книг Старого Завіту у складі Біблії, які називають також Законом або Торою, тобто «вчення». Авторство цих книг іудейська і християнська традиції приписують Мойсею.